

ELDERWISE

Οι δυνατότητες της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας στη Φροντίδα των Ηλικιωμένων

ΠΑΡΑΔΟΤΕΟ 1 – Ανάπτυξη Αναλυτικού Πλαισίου

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΥΠΟΒΟΛΗΣ: 04/12/2025

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΝΑΡΞΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ: 05/05/2025

ΔΙΑΡΚΕΙΑ: ΜΗΝΕΣ 36

Το ερευνητικό Έργο με τίτλο «Οι δυνατότητες της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας στη φροντίδα των ηλικιωμένων- ELDERWISE» υλοποιείται στο πλαίσιο της δράσης του ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. «3η Προκήρυξη Ερευνητικών Έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για μέλη ΔΕΠ και Ερευνητές/τριες» (Αριθμός Έργου ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.: 25144, ΚΕ 83518). The research project is implemented in the framework of H.F.R.I call “3rd Call for H.F.R.I.’s Research Projects to Support Faculty Members & Researchers” (H.F.R.I. Project Number:25144).

Πίνακας Περιεχομένων

Παρουσίαση του Έργου.....	4
Γενικές Πληροφορίες	5
1.Η Έννοια και η Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής	6
2.Η Έννοια και η Προσέγγιση της Φροντίδας	10
3.Συγκλίσεις-αποκλίσεις ανάμεσα στη Θεωρία Κοινωνικής Αναπαραγωγής και την Προσέγγιση της Φροντίδας	12
4.Παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας και μεταναστευτική πολιτική	17
5.Εννοιολόγηση τρίτης ηλικίας/γήρατος	24
6.Η προσέγγιση της τρίτης ηλικίας από τη σκοπιά της Θεωρίας Κοινωνικής Αναπαραγωγής	30
7.Η τρίτη ηλικία στην Ελλάδα και οι ανάγκες φροντίδας	32
8.Σύστημα φροντίδας ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας στην Ελλάδα	35
9.Προεικονιστικές πρακτικές στην κοινωνική αναπαραγωγή και φροντίδα	38
10.Η μετασχηματιστική δυναμική της ΚΑΛΟ στη φροντίδα ηλικιωμένων	42
11.Τα Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας ως δρώντα υποκείμενα	50
Βιβλιογραφικές Αναφορές	52

Παρουσίαση του Έργου

Το ερευνητικό έργο **ELDERWISE** επιδιώκει να εξετάσει τη φροντίδα των ηλικιωμένων στα δυο μεγάλα αστικά κέντρα, Θεσσαλονίκη και Αθήνα, και τη σύνδεση αυτής με την Κοινωνική (και) Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ). Επιπλέον το έργο εστιάζει στη κατ' οίκον φροντίδα των ηλικιωμένων και στη δυνατότητα ανάπτυξης φορέων της ΚΑΛΟ.

Το έργο εξετάζει συνολικά τις ανάγκες και τις προσδοκίες όλων των εμπλεκομένων μερών του οικοσυστήματος φροντίδας (ληπτών υπηρεσιών, φροντιστών, μελών οικογένειας). Η προσέγγιση αυτή προϋποθέτει ότι τα μέλη του οικοσυστήματος αντιμετωπίζονται ως ενεργοί φορείς οι οποίοι συνεργάζονται μέσα σε μια κοινότητα φροντίδας.

Κατά τη διάρκεια των συναντήσεων εργασίας, που πραγματοποιήθηκαν από την έναρξη του έργου μέχρι την ολοκλήρωση του Παραδοτέου 1, η ερευνητική ομάδα αποφάσισε να διαμορφώσει ένα αναλυτικό πλαίσιο για το έργο ELDERWISE. Το πλαίσιο αυτό στοχεύει κυρίως στο να καθοδηγήσει τη συλλογή δεδομένων και τη θεματική ανάλυση, εξασφαλίζοντας ότι η έρευνα θα ανταποκρίνεται με ακρίβεια στους επιδιωκόμενους στόχους του έργου.

Η ανάπτυξη του αναλυτικού πλαισίου περιλαμβάνει εκτενή ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τη Θεωρία Κοινωνικής Αναπαραγωγής (ΘΚΑ), τη φροντίδα, την Κοινωνική (και) Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ), καθώς και θεωρίες για τη γήρανση και την τρίτη ηλικία. Δεδομένου ότι το έργο υλοποιείται στην Ελλάδα, η ανασκόπηση περιλαμβάνει επίσης το ελληνικό σύστημα φροντίδας και τις παρεχόμενες υπηρεσίες για ηλικιωμένους. Επιπλέον, εξετάζονται πτυχές του δικαίου, όπως η δικαιοπρακτική ικανότητα, οι μεταναστευτικοί νόμοι και η σχετική νομοθεσία.

Το αναλυτικό πλαίσιο, όπως διαμορφώθηκε, λειτουργεί ως στρατηγικό εργαλείο καθοδήγησης της ερευνητικής διαδικασίας, επιτρέποντας την οργανωμένη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων. Μέσω αυτού, το έργο ELDERWISE στοχεύει στην ανάδειξη των αναγκών των ηλικιωμένων και του οικοσυστήματος φροντίδας τους, αλλά και στη διατύπωση πολιτικών προτάσεων που θα ενισχύσουν τη φροντίδα και θα συμβάλλουν στην κοινωνική αλλαγή.

Γενικές Πληροφορίες

Η παρούσα έκθεση συντάχθηκε στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από το πρόγραμμα της «3ης Προκήρυξης Ερευνητικών Έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών» του Ελληνικού Ίδρυματος Έρευνας και Καινοτομίας έργου με τίτλο ELDERWISE, με στόχο την διερεύνηση των δυνατοτήτων και των προοπτικών της Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΛΟ) στη φροντίδα των ηλικιωμένων στην Ελλάδα, εστιάζοντας στις μορφές συνεργασίας, καινοτομίας και κοινωνικής συνοχής που αναδύονται σε αυτόν τον τομέα.

Το Παραδοτέο Π.1 συντάχθηκε στο πλαίσιο του Πακέτου Εργασίας 1 – Ανάπτυξη Αναλυτικού Πλαισίου. Ο βασικός σκοπός αυτού του Πακέτου Εργασίας είναι η διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου αναλυτικού πλαισίου που θα κατευθύνει τόσο τη συλλογή των δεδομένων όσο και τη θεματική τους ανάλυση. Το αναλυτικό πλαίσιο του ερευνητικού έργου ELDERWISE περιλαμβάνει τους κάτωθι άξονες:

- 1) Η Έννοια και η Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής
- 2) Η Έννοια και η Προσέγγιση της Φροντίδας
- 3) Συγκλίσεις-αποκλίσεις ανάμεσα στη Θεωρία Κοινωνικής Αναπαραγωγής και την Προσέγγιση της Φροντίδας
- 4) Παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας και μεταναστευτική πολιτική
- 5) Ενοιολόγηση τρίτης ηλικίας/γήρατος
- 6) Η προσέγγιση της τρίτης ηλικίας από τη σκοπιά της Θεωρίας Κοινωνικής Αναπαραγωγής
- 7) Η τρίτη ηλικία στην Ελλάδα και οι ανάγκες φροντίδας
- 8) Σύστημα φροντίδας ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας στην Ελλάδα
- 9) Προεικονιστικές πρακτικές στην κοινωνική αναπαραγωγή και φροντίδα
- 10) Η μετασχηματιστική δυναμική της ΚΑΛΟ στη φροντίδα ηλικιωμένων
- 11) Τα Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας ως δρώντα υποκείμενα

1. Η Έννοια και η Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής

Η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής χαρακτηρίζεται από μια εγγενή αταξία (Bezanson, 2006· Fernandes et al., 2023), όπως παραδειγματικά περιγράφεται στα λόγια της Katz: «Η

κοινωνική αναπαραγωγή είναι η σαρκική, ακατάστατη και απροσδιόριστη ύλη της καθημερινής ζωής» (Katz, 2001· 711, μετάφραση). Η παρούσα ενότητα στοχεύει να παρουσιάσει την ιστορική εξέλιξη της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής. Προς αυτόν τον στόχο, δεν φιλοδοξούμε να αγγίξουμε όλες τις κεντρικές συζητήσεις που διαμορφώνουν αυτή τη διευρυμένη βιβλιογραφία (Bhattacharya et al., 2022), οι οποίες εκτείνονται από τη θέση του φύλου μέσα στη συνολική καπιταλιστική σχέση (Vogel, 2013 {1983}), τις πρόσφατες προσεγγίσεις στην έννοια της διαθεματικότητας και του τρόπου με τον οποίο διαφορετικές μορφές κοινωνικής καταπίεσης συγκροτούνται από κοινού (Ferguson, 2016), έως και τη διασύνδεση μεταξύ κοινωνικής αναπαραγωγής και περιβαλλοντικής βιωσιμότητας (Collins, 2019). Στο εξής, εστιάζουμε στις συζητήσεις που σχετίζονται άμεσα με τον ορισμό της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής.

Μία από τις πρωτοπόρες που κατέστησαν ρητή τη σύνδεση μεταξύ της καταπίεσης των γυναικών και της αναπαραγωγικής εργασίας ήταν η Inman, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος των ΗΠΑ, ήδη από το 1940 (Bhattacharya et al., 2022). Η Benston (1997 {1969}) προσέγγισε την οικιακή εργασία ως απαραίτητη για τον καπιταλισμό αλλά μη παραγωγική με την καπιταλιστική έννοια, ενώ ταυτόχρονα εντόπισε την πυρηνική οικογένεια ως προ-βιομηχανική οντότητα που συμβάλλει στη σταθεροποίηση των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων. Αυτές οι συνεισφορές οδήγησαν στην ανάδυση της συζήτησης για την οικιακή εργασία, πρόδρομο της Θεωρίας Κοινωνικής Αναπαραγωγής (ΘΚΑ) όπως τη συλλαμβάνουμε σήμερα. Η συζήτηση αυτή αποτυπώνεται στις αναλύσεις και τη δράση των αυτόνομων μαρξιστριών φεμινιστριών (Dalla Costa, 1972· Federici, 1974· Fortunati, 1995).

Αυτές ανέλαβαν διττό ρόλο: παρείχαν τη θεωρητική βάση για τη δομική αναγκαιότητα της γυναικείας οικιακής εργασίας στον καπιταλισμό και διατύπωσαν πολιτικές στρατηγικές (όπως οι μισθοί για την οικιακή εργασία) ικανές να απο-φυσικοποιήσουν και να πολιτικοποιήσουν αυτή τη δεδομένη δομική αναγκαιότητα. Υποστήριξαν ότι η απλήρωτη οικιακή εργασία των γυναικών παράγει αξία επειδή παράγει το εμπόρευμα εργασιακή δύναμη. Ο παραγωγικός ή μη παραγωγικός χαρακτήρας της γυναικείας οικιακής εργασίας υπήρξε κεντρικό σημείο συζήτησης στις φεμινιστικές αναλύσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής έκτοτε και εξακολουθεί να παράγει διαρρέσεις μέχρι σήμερα (Federici, 2019a· Mezzadri, 2019).

Πέρα από το ζήτημα της παραγωγής αξίας, η αποκλειστική εστίαση στην απλήρωτη οικιακή εργασία δέχτηκε εκτεταμένη κριτική από γυναίκες της μαύρης κοινότητας και του παγκόσμιου Νότου, καθώς δεν περιλάμβανε τις δικές τους εμπειρίες ως οικιακές βοηθοί, μισθωτές εργαζόμενες, και καθώς αντιλαμβάνονταν τους ρόλους τους μέσα στο νοικοκυριό όχι μόνο ως καταπιεστικούς αλλά και ως ενδυναμωτικούς (Davis, 1981).

Με βάση την ενιαία θεωρία φύλου και καπιταλισμού της Vogel (2013 {1983}), η ΘΚΑ συγκροτήθηκε πάνω σε δύο θέσεις που μας απασχολούν εδώ: α) η κοινωνική αναπαραγωγή δεν περιορίζεται ούτε ταυτίζεται με την απλήρωτη οικιακή εργασία, β) η απλήρωτη οικιακή εργασία δεν παράγει αξία με την καπιταλιστική έννοια (Rey-Araújo, 2023).

Αυτή η συζήτηση προβληματοποίησε τη σχέση των απλήρωτων αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων με την εργασία. Δύο αντιτιθέμενες απόψεις βρίσκονται εδώ σε σύγκρουση. Η πρώτη περιλαμβάνει ακόμη και τις απλήρωτες κοινωνικές αναπαραγωγικές δραστηριότητες σε μια διευρυμένη αντίληψη της εργασίας, οριζόμενης ως «η πρακτική, συνειδητή αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και του φυσικού κόσμου του οποίου αποτελούν μέρος» (Ferguson, 2020· 16, μετάφραση). Ο Jaffe (2020· 95) επαναλαμβάνει την έννοια της εργασιακής δύναμης στον Marx ώστε να περιλάβει όλες τις σωματικές και πνευματικές ικανότητες που μπορούν να παράγουν οποιαδήποτε μορφή αξίας χρήσης. Με αυτόν τον τρόπο, η εργασία και η εργασιακή δύναμη είναι δι-ιστορικές έννοιες σε αντίθεση με τις περιοριστικές και αλλοιωμένες μορφές τους εντός του καπιταλισμού. Η δεύτερη άποψη κατανοεί τις απλήρωτες κοινωνικές αναπαραγωγικές δραστηριότητες ως «το υπόλοιπο της ζωής πέρα από την εργασία, το οποίο το κεφάλαιο επιδιώκει συνεχώς να υποτάξει στους χρόνους, τους χώρους, τους ρυθμούς, τους σκοπούς και τις αξίες του» (Weeks, 2011· 26, μετάφραση). Οι Gonzalez και Neton (2014) επίσης αντιτίθενται σε μια επεκτατική άποψη που αγνοεί τι επικυρώνεται κοινωνικά ως εργασία εντός ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Με άλλα λόγια, ο μισθός είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου η εργασία επικυρώνεται κοινωνικά εντός του καπιταλισμού. Συνεπώς, οι απλήρωτες δραστηριότητες που αναπαράγουν την εργασιακή δύναμη δεν συνιστούν εργασία.

Η ΘΚΑ υπερασπίζεται τη σημασία της αναλυτικής διάκρισης μεταξύ καπιταλιστικής παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής βάσει της ιδιαιτερότητας της εργασιακής δύναμης. Η εργασιακή δύναμη είναι ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, το οποίο δεν παράγεται καπιταλιστικά (Bhattacharya, 2017a· 7). Ο διαχωρισμός μεταξύ καπιταλιστικής παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής θεωρείται ως παραγόμενο της ίδιας της σχέσης κεφάλαιο. Η Bhattacharya επιμένει ότι η διάκριση πρέπει να γίνει κατανοητή ως «μια ιστορική μορφή εμφάνισης», η οποία συνεπάγεται ότι η εργασία «που δαπανάται και στους δύο τομείς πρέπει επίσης να θεωρηθεί ολοκληρωμένα» (Bhattacharya, 2017a· 9, μετάφραση). Ακολουθώντας την ανάλυση του Lebowitz (2003), υποστηρίζει ότι η καπιταλιστική ολότητα αποτελείται από δύο ενσωματωμένους κύκλους: τον κύκλο του κεφαλαίου και τον κύκλο της μισθωτής εργασίας. Ως εκ τούτου, η (ανα)παραγωγή της εργασιακής δύναμης αποτελεί ιδιαίτερη στιγμή μέσα στην καπιταλιστική ολότητα (Bhattacharya, 2017b).

Οι Gonzalez και Neton (2014) αναδεικνύουν μια οντολογική αντίφαση στην εργασιακή δύναμη, υπό την έννοια ότι δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τη ζώσα εργασιακή δύναμη από τον φορέα της. Με αυτόν τον τρόπο, η εργασιακή δύναμη είναι ιδιαίτερη καθώς δεν είναι ούτε απλώς ένας άνθρωπος ούτε απλώς ακόμη ένα εμπόρευμα. Στο μαρξικό σχήμα, η αξία της εργασιακής δύναμης

ορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή των μέσων συντήρησης του/ης εργαζομένου/ης. Όμως η ζωντανή εργασία είναι επίσης αναγκαία για τη μετατροπή αυτών των μέσων συντήρησης στο εμπόρευμα εργασιακή δύναμη. Έτσι, ο καπιταλισμός παράγει μια δομική διαφοροποίηση που αντιμετωπίζει αυτή τη ζωντανή εργασία ως μη-εργασία και της αποδίδει μια ξεχωριστή σφαίρα από την παραγωγή και κυκλοφορία της αξίας. Συνοπτικά, ο καπιταλισμός παράγει ως δομική αναγκαιότητα ένα «έξω» της αξίας ώστε η αξία να υπάρξει. Σε αυτό το πλαίσιο, η παραγωγή και αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης απαιτεί ένα σύνολο δραστηριοτήτων που ανήκουν σε δύο ξεχωριστές σφαίρες: τη σφαίρα των Άμεσα Μεσολαβημένων από την Αγορά (ΑΜΑ) δραστηριοτήτων και τη σφαίρα των Έμμεσα Μεσολαβημένων από την Αγορά (ΕΜΑ) δραστηριοτήτων. Άλλες σημαντικές διακρίσεις διατρέχουν αυτές τις σφαίρες: τα δίπολα έμμισθη/άμισθη και ιδιωτική/δημόσια. Ως αποτέλεσμα, η ΕΜΑ σφαίρα των κοινωνικών αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων περιλαμβάνει τόσο απλήρωτες δραστηριότητες όσο και έμμισθες με τη μορφή κρατικά οργανωμένης κοινωνικής αναπαραγωγής. Η καθοριστική διαφορά μεταξύ των δύο σφαιρών δεν είναι το είδος των δραστηριοτήτων (π.χ. ανατροφή παιδιών) αλλά ο άμεσος, έμμεσος ή μη υποκείμενος χαρακτήρας τους στον νόμο της καπιταλιστικής αξίας (δηλαδή στην αποτύπωσή τους με όρους κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας).

Το επόμενο βήμα στην εννοιολογική πορεία της κοινωνικής αναπαραγωγής είναι η απεμπλοκή της εστίασης από την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Ως συνέπεια, ο όρος κοινωνική αναπαραγωγή διευρύνεται ώστε να περιλαμβάνει: «τις δραστηριότητες και στάσεις, συμπεριφορές και συναισθήματα, ευθύνες και σχέσεις που εμπλέκονται άμεσα στη διατήρηση της ζωής, σε καθημερινή και διαγενεακή βάση. Περιλαμβάνει διάφορα είδη κοινωνικά αναγκαίας εργασίας—διανοητικής, σωματικής και συναισθηματικής—που στοχεύουν στην παροχή των ιστορικά και κοινωνικά, καθώς και βιολογικά, καθορισμένων μέσων για τη διατήρηση και αναπαραγωγή του πληθυσμού» (Brenner και Laslett, 1991· 314, μετάφραση). Αργότερα, η κοινωνική αναπαραγωγή περιλαμβάνει και περιβαλλοντικές σηματοδοτήσεις: «Η κοινωνική αναπαραγωγή ... αναφέρεται τόσο στη βιολογική αναπαραγωγή του είδους (και πράγματι στο οικολογικό του πλαίσιο) όσο και στη συνεχή αναπαραγωγή του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη. Επιπλέον, η κοινωνική αναπαραγωγή αφορά θεσμούς, διαδικασίες και κοινωνικές σχέσεις που σχετίζονται με τη δημιουργία και διατήρηση κοινοτήτων και πάνω στις οποίες, τελικά, στηρίζεται όλη η παραγωγή και ανταλλαγή» (Bakker, 1999 στο Bakker και Gill, 2003· 17–18, μετάφραση). Σε αυτές τις μεταγενέστερες διατυπώσεις, η κοινωνική αναπαραγωγή δηλώνει τόσο μια διαδικασία όσο και συγκεκριμένες εργασίες (Bezanson, 2006· 25). Ως διαδικασία, η κοινωνική αναπαραγωγή αντανάκλα την ισορροπία δύναμης μεταξύ της ώθησης για καπιταλιστική συσσώρευση και της πρόσβασης των ανθρώπων στα απαραίτητα μέσα για επιβίωση και ευημερία. Ως σύνολο εργασιών, περιλαμβάνει όλες τις δραστηριότητες, αμειβόμενες ή μη, δημόσιες ή ιδιωτικές, που παράγουν τη φυσική, κοινωνική και ψυχολογική αναπαραγωγή των ανθρώπων και των οικολογικών τους πλαισίων.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής έχει διευρυνθεί εννοιολογικά ώστε να δηλώνει όλες τις διαδικασίες απαραίτητες για την αναπαραγωγή του είδους, των οικολογικών του πλαισίων και των κοινοτήτων του, αν και υπό τη δεσπίζουσα καπιταλιστική λογική. Αυτές οι διαδικασίες διαπερνούν τομείς (αγορά, κράτος, τρίτος τομέας, οικογένεια), ενώ η ακριβής ιστορική τους διαμόρφωση μεταβάλλεται στον χρόνο.

2. Η Έννοια και η Προσέγγιση της Φροντίδας

Η έννοια της φροντίδας, παρότι μοιάζει πιο οικεία και συνεπώς πιο εύκολα κατανοητή, παρουσιάζει δυσκολίες στον ορισμό της.

Μια στενή θεώρηση την αντιμετωπίζει ως υποσύνολο του ευρύτερου φάσματος δραστηριοτήτων κοινωνικής αναπαραγωγής, εκείνο που αφορά πρωτίστως την άμεση και συχνά δια ζώσης φροντίδα ευάλωτων ανθρώπων, συνήθως παιδιών και ηλικιωμένων. Αυτή είναι η προσέγγιση που υιοθετείται συστηματικά από θεσμικούς φορείς και αντανακλάται στον ολόενα και πιο προβεβλημένο χώρο πολιτικής του τομέα της φροντίδας (care sector) και της οικονομίας της φροντίδας (care economy) (Blackberry et al., 2025).

Από την άλλη, μια διευρυμένη προσέγγιση της φροντίδας, επεκτείνει το περιεχόμενό της και της δίνει έντονα θετικό αξιολογικό φορτίο όπως φαίνεται στους ακόλουθους ορισμούς:

- «ένα σύνολο δραστηριοτήτων, θεμελιώδεις για το είδος μας, το οποίο περιλαμβάνει όλα όσα κάνουμε για να διατηρήσουμε, να συνεχίσουμε και να επιδιορθώσουμε τον ‘κόσμο μας’, ώστε να μπορούμε να ζούμε σε αυτόν όσο το δυνατόν καλύτερα. Αυτός ο κόσμος περιλαμβάνει τα σώματά μας, τον εαυτό μας και το περιβάλλον μας, τα οποία επιδιώκουμε να συνυψάνουμε σε έναν πολύπλοκο ιστό ικανό να υποστηρίξει τη ζωή (Fisher and Tronto, 1990:40, μετάφραση).
- «όλες τις υποστηρικτικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα ώστε να κατασκευάσουν, ανακατασκευάσουν, διατηρήσουν, περιορίσουν και επιδιορθώσουν τον κόσμο στον οποίο ζούμε, καθώς και τις σωματικές, συναισθηματικές και διανοητικές ικανότητες που απαιτούνται γι’ αυτό» (Dowling, 2021, σ. 21),

Από αυτή την οπτική, καθαριστές/ριες, εργαζόμενοι στην αποκομιδή απορριμμάτων, φύλακες δημόσιων χώρων, εκπαιδευτικοί και άλλοι εργαζόμενοι που συντηρούν κοινωνικές υποδομές (Hall, 2020· Sanchez, 2023) μπορούν επίσης να αναγνωριστούν ως εργαζόμενοι/ες στη φροντίδα — ή, χρησιμοποιώντας τον όρο του Graeber, ως μέρος των «φροντιστικών τάξεων» (Velotti & Cigna, 2024).

Επιπλέον, η φεμινιστική βιβλιογραφία για την αποανάπτυξη θεωρεί προβληματική μια θεώρηση που επικεντρώνεται στη λογική της εξάρτησης. Όπως σημειώνουν οι Dengler et al. (2025): «Οι άνθρωποι ‘γεννιούνται σε μια κατάσταση ριζικής εξάρτησης’ (Butler 2020, σ. 41) και εξαρτώνται από τη φροντίδα των άλλων στην αρχή, συχνά στο τέλος, και καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Η σχέση μεταξύ φροντιστής/στριας και δέκτη φροντίδας συνήθως εμπεριέχει ευαλωτότητα, συναισθηματικότητα, ασυμμετρία και περιορισμένη αυτονομία (Jochimsen 2003)· ενώ κάποιες φορές είναι ενισχυτική, μπορεί επίσης να είναι συναισθηματικά εξαντλητική, καταχρηστική ή σωματικά απαιτητική (Murphy 2015)». Οι ευρύτερες οριοθετήσεις της φροντίδας μετατοπίζουν την έμφαση από μια λογική εξάρτησης σε μια λογική αλληλεξάρτησης, παρότι η συγκεκριμένη βιβλιογραφία αναγνωρίζει ότι ανάλογες αναζητήσεις δεν πρέπει να

χάνουν από το βλέμμα τους την πραγματική εξάρτηση που χαρακτηρίζει τις ασύμμετρες σχέσεις φροντίδας (Dengler et al., 2025· Dengler & Lang, 2022).

Η φροντίδα αναδεικνύει την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων αλλά και ανθρώπινων και μη ανθρώπινων έμβιων όντων μέσα στο οικολογικό τους πλαίσιο (Silberzahn, 2024). Συνεπώς, η φροντίδα ως λόγος και πρακτική, έρχεται σε ρήξη με τον κυρίαρχο ατομισμό ο οποίος συγκροτεί έναν ανθρωπολογικό τύπο ικανό να αναλάβει την ευθύνη του εαυτού του με βάση τις δικές του δυνάμεις.

Σύμφωνα με την Tronto (2013: 22-23), η διαδικασία της φροντίδας διακρίνεται σε πέντε στάδια:

- **Νοιάζομαι για (Caring about).** Στο πρώτο αυτό στάδιο της φροντίδας, κάποιο άτομο ή κάποια ομάδα εντοπίζει ανεκπλήρωτες ανάγκες φροντίδας.
- **Αναλαμβάνω την ευθύνη για τη φροντίδα (Caring for).** Μόλις εντοπιστούν οι ανάγκες, κάποιο άτομο ή κάποια ομάδα πρέπει να αναλάβει την ευθύνη να διασφαλίσει ότι αυτές οι ανάγκες θα καλυφθούν.
- **Παρέχω φροντίδα (Care-giving).** Το τρίτο στάδιο της φροντίδας απαιτεί να πραγματοποιηθεί η ίδια η εργασία της παροχής φροντίδας.
- **Λαμβάνω φροντίδα (Care-receiving).** Αφού ολοκληρωθεί η εργασία της φροντίδας, θα υπάρξει μια ανταπόκριση από το πρόσωπο, το πράγμα, την ομάδα, το ζώο, το φυτό ή το περιβάλλον που έτυχε φροντίδας.
- **Συν-φροντίζω/φροντίζω μαζί (Caring with).** Το τελικό αυτό στάδιο της φροντίδας απαιτεί οι ανάγκες φροντίδας και οι τρόποι με τους οποίους αυτές ικανοποιούνται να είναι συνεπείς με τις δημοκρατικές δεσμεύσεις στη δικαιοσύνη, την ισότητα και την ελευθερία για όλους/ες.

Το «διαμάντι της φροντίδας» (Η Κολεκτίβα της Φροντίδας, 2021· Κούκη κ.ά., 2024) δείχνει ότι η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας περιλαμβάνει τέσσερις πυλώνες: την οικογένεια, την κοινότητα, την αγορά και το κράτος. Το διαμάντι της φροντίδας είναι χρήσιμο γιατί καταδεικνύει ότι η φροντίδα διαπερνά διχοτομήσεις ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, το άτυπο και το θεσμικά αναγνωρισμένο, τη μη αμειβόμενη και την αμειβόμενη εργασία.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με τη διευρυμένη προσέγγιση, η φροντίδα αποτελεί τρόπο ύπαρξης αλλά και βασικό παράγοντα για τη δημοκρατική επαναθεμελίωση της κοινωνίας, ενώ φέρει θετικές συνδηλώσεις: ως στόχευση με την έννοια της προώθησης της ατομικής και συλλογικής ευημερίας, ως δραστηριότητα που πηγάζει από και χτίζει μια συναισθηματική σχέση (αγάπη, οικειότητα, εμπιστοσύνη) ως ηθική προσταγή, και ως υπεύθυνη στάση (Hankivsky, 2014). Εν ολίγοις, η έννοια της φροντίδας έχει έντονο δεοντολογικό φορτίο. Ενδεικτικά, για τη Folbre (1995), η εργασία της φροντίδας είναι εργασία που εκτελείται από στοργή ή από αίσθημα ευθύνης απέναντι σε άλλους ανθρώπους, χωρίς την προσδοκία άμεσης οικονομικής ανταμοιβής.

3. Συγκλίσεις-αποκλίσεις ανάμεσα στη Θεωρία Κοινωνικής Αναπαραγωγής και την Προσέγγιση της Φροντίδας

Για τις ανάγκες του ερευνητικού έργου, είναι σημαντικό να εντοπίσουμε τα σημεία έντασης και τις αποκλίσεις ανάμεσα στη Θεωρία Κοινωνικής Αναπαραγωγής και την Προσέγγιση της Φροντίδας.

Ένας τρόπος που θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε τη σχέση είναι ως σχέση είδους προς γένος, με την έννοια ότι οι πρακτικές φροντίδας αποτελούν υποσύνολο των δραστηριοτήτων κοινωνικής αναπαραγωγής καθώς αφορούν τις δραστηριότητες που προϋποθέτουν ή/και οδηγούν σε μια συναισθηματική σχέση. Ωστόσο, η διευρυμένη προσέγγιση της φροντίδας δεν επιτρέπει μια τέτοια, ενδεχομένως βολική, ταξινόμηση καθώς η φροντίδα περιλαμβάνει πρακτικές οι οποίες δεν συγκροτούν κατά ανάγκη συναισθηματική σχέση (π.χ. καθάρισμα σπιτιού), αλλά και γιατί πλέον οι περισσότερες υπηρεσίες απαιτούν τη συναισθηματική εμπλοκή των παρόχων (π.χ. συναισθηματική εργασία στην εστίαση). Από την άλλη, όπως κατέδειξαν οι Gonzalez και Neton (2014), η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής καθίσταται προβληματική όταν ταυτίζεται με συγκεκριμένες δραστηριότητες (π.χ. ανατροφή παιδιών).

Είναι, συνεπώς, προτιμότερο να αντιληφθούμε τη σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες και προσεγγίσεις ως διαφορά αναλυτικής και πολιτικής στόχευσης. Ο Πίνακας 1 επιχειρεί να συλλάβει τις διαφορές ανάμεσα στην Κοινωνική Αναπαραγωγή και τη Φροντίδα ως διακριτές αναλυτικές προσεγγίσεις.

Πίνακας 1: Κοινωνική Αναπαραγωγή και Φροντίδα

	Θεωρία Αναπαραγωγής	Κοινωνικής	Προσέγγιση της Φροντίδας
Στόχευση	Πώς παράγεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και της κοινωνικής αναπαραγωγής;		Ένας τρόπος ύπαρξης βασισμένος σε μια οντολογία αλληλεξάρτησης και μια πυξίδα για την επαναθεμελίωση των κοινωνιών μας.
Έμφαση	Πώς σχετίζονται μεταξύ τους οι σφαίρες παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής και πώς αλληλεπιδρούν εντός της καπιταλιστικής ολότητας;		Στις διαπροσωπικές σχέσεις, στα συναισθήματα και στις καθημερινές πρακτικές φροντίδας.
Σχέση με εκμετάλλευση/καταπίεση	Το γεγονός ότι η σφαίρα των πρακτικών που εντάσσονται στην κοινωνική αναπαραγωγή είναι έμμεσα μεσολαβημένη από την αγορά δεν συνεπάγεται ότι αποτελεί χώρο ελευθερίας και αγνών συναισθημάτων, αλλά μπορεί κάλλιστα να αποτελεί σφαίρα στην οποία αναπτύσσονται σχέσεις		Η έμφαση στο συναισθηματικό φορτίο των πρακτικών φροντίδας μπορεί να οδηγήσει σε μια αντίληψη η οποία υπερτονίζει τον συναινετικό χαρακτήρα της φροντιστικής σχέσης σε βάρος των σχέσεων εκμετάλλευσης και καταπίεσης που τη διαπερνούν. Ωστόσο, υπάρχουν και εδώ διαθεματικές αναλύσεις οι

	προσωπικής κυριαρχίας/εξουσίας με βάση το φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, τη σωματική ικανότητα, κ.ά.	οποίες τονίζουν αυτές τις διαφορές ισχύος.
Εργασία	Η πλαισίωση των δραστηριοτήτων που εντάσσονται στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής ως εργασία επιχειρεί να αποφυσικοποιήσει τις δραστηριότητες αυτές και να καταδείξει τον έντονα εκμεταλλευτικό και καταπιεστικό χαρακτήρα τους. Ωστόσο, στον βαθμό που είναι άμισθες, οι δραστηριότητες της κοινωνικής αναπαραγωγής δεν παράγουν καπιταλιστική αξία. Και για αυτό είναι υποτιμημένες στον καπιταλισμό.	Αναδεικνύεται η συναισθηματική διάσταση και η στοργή που προϋποθέτουν και στην οποία οδηγούν οι πρακτικές φροντίδας. Οι πρακτικές φροντίδας παραμένουν αφανείς, άτυπες, άμισθες ή/και χαμηλόμισθες, γιατί οι αξίες της καπιταλιστικής νεωτερικότητας τις θέτουν στο περιθώριο. Χρειάζεται επαναθεμελίωση των κοινωνιών σε νέες αξιολογικές βάσεις.
Συστήματα παροχής	Οι δραστηριότητες κοινωνικής αναπαραγωγής συντελούνται στην οικογένεια, στο κράτος, στον τρίτο τομέα και στην αγορά. Σημασία έχει να διερευνήσουμε πώς διαπλέκονται τα διαφορετικά συστήματα παροχής μέσα στην καπιταλιστική ολότητα και πώς αλλάζει αυτή η διαπλοκή μέσα στον χρόνο.	Η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας περιλαμβάνει 4 πυλώνες: την οικογένεια, το κράτος, την κοινότητα και την αγορά. Αυτοί οι 4 πυλώνες κυριαρχούνται από διαφορετικές λειτουργικές αρχές (οικιακή διαχείριση, αναδιανομή, αμοιβαιότητα, ανταλλαγή).
Κρίση	Ο νεοφιλελεύθερος παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός βρίσκεται σε κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής καθώς υπονομεύει τις προϋποθέσεις ύπαρξής του. Από την άλλη, στην παρούσα φάση, έχει κατορθώσει να αντλεί κέρδος από την ίδια την κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής.	Ζούμε σε μια κρίση φροντίδας. Ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού αδυνατούν να φροντίσουν εαυτούς και αλλήλους και αυτό αποτελεί σοβαρό παράγοντα αποσταθεροποίησης των κοινωνιών.

Με βάση τον Πίνακα 1, οι δύο προσεγγίσεις διαφέρουν ως προς την αναλυτική στόχευση. Η ΘΚΑ επιχειρεί να εξηγήσει πώς παράγεται καπιταλιστικά ο διαχωρισμός ανάμεσα στη σφαίρα της παραγωγής και της αναπαραγωγής. Συνεπώς, αντιμετωπίζει τον καπιταλισμό ως μια συστημική ολότητα. Η προσέγγιση της φροντίδας δίνοντας έμφαση στην οντολογία της αλληλεξάρτησης και τη σχεσιακότητα, επιχειρεί να καταδείξει την πολλαπλότητα των πρακτικών που συγκροτούν τη ζωή μας και απαιτούν αναγνώριση και ανατίμηση. Ως εκ τούτου, δεν αντιμετωπίζει τον καπιταλισμό ως μια συστημική ολότητα, αλλά ως έναν από τους πολλαπλούς, ήδη υπαρκτούς, κόσμους.

Η διαφορετική αναλυτική στόχευση επηρεάζει με τη σειρά της την έμφαση των δύο προσεγγίσεων αντίστοιχα. Η ΘΚΑ επιχειρεί να εξηγήσει πώς διαπλέκονται οι σφαίρες της παραγωγής και της

αναπαραγωγής και πώς ρυθμίζεται αυτή η διαπλοκή μέσα σε διαφορετικές περιόδους καπιταλιστικής ρύθμισης. Στόχος είναι η ανάδειξη της σφαίρας της κοινωνικής αναπαραγωγής ως πεδίου, ισότιμου ή/και προνομιακού, για την ανάπτυξη αντιστάσεων. Η προσέγγιση της φροντίδας δίνει περισσότερο έμφαση στον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσονται οι διαπροσωπικές σχέσεις καθώς και σε πολιτικές προτάσεις που αναδεικνύουν τη σημασία της φροντίδας ως κανονιστικής αρχής για την επαναθεμελίωση των κοινωνιών μας.

Η σαφής τοποθέτηση των δραστηριοτήτων κοινωνικής αναπαραγωγής εντός του πεδίου της καπιταλιστικής ολότητας συνεπάγεται ότι φωτίζεται ο βαθιά εκμεταλλευτικός και εξουσιαστικός χαρακτήρας τους. Η έμφαση στη στοργή και το συναισθηματικό φορτίο της φροντίδας μπορεί να οδηγήσει σε μια πιο συναινετική προσέγγιση (Guérin et al, 2021a) ή σε έναν φετιχισμό της φροντίδας (Farris, 2025), παρόλο που και εδώ αναγνωρίζονται διαφορές ισχύος με βάση πολλαπλές μορφές καταπίεσης.

Η έμφαση στην εργασία στη ΘΚΑ έχει σκοπό να αποφυσικοποιήσει την ανάθεση αυτών των δραστηριοτήτων σε γυναίκες και δη σε μετανάστριες όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Οι άμισθες υπηρεσίες δεν παράγουν καπιταλιστική αξία, είναι μη παραγωγικές από τη σκοπιά του κεφαλαίου. Η υποτίμηση είναι δομική με την έννοια ότι παράγεται συστηματικά. Η έμφαση στην καπιταλιστικά οργανωμένη εργασία της κοινωνικής αναπαραγωγής θεωρείται συχνά αναγκαίος όρος για να καταστούν δυνατές οι πρακτικές άρνησης, ρύθμισης ή αναδιανομής (Hester & Stronge, 2025, Nadasen, 2023). Με βάση την προσέγγιση της φροντίδας, οι πρακτικές φροντίδας υποτιμώνται και για λόγους κυρίαρχων αξιών της καπιταλιστικής νεωτερικότητας. Αυτή η εστίαση διαφέρει καθώς νοσηματοδοτεί τη φροντίδα ως κάτι περισσότερο ή/και πέρα από την εργασία, ως μια ηθικοπολιτική προδιάθεση, ικανή να συνεισφέρει σε ευρύτερα εγχειρήματα, όπως οι «φροντιστικές» κοινότητες.

Στη ΘΚΑ, η διαπλοκή οικογένειας, κράτους, τρίτου τομέα και αγοράς είναι δομική και δυναμικά εξελισσόμενη μέσα στην ιστορία. Ο καπιταλισμός μπορεί να περιοδολογηθεί μέσα από τον τρόπο με τον οποίο ρυθμίζει κάθε φορά τη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Όλοι αυτοί οι θεσμοί δεν αποτελούν ξεχωριστούς πυλώνες, αλλά τμήματα μιας αλληλοσυνδεδεμένης ολότητας. Η προσέγγιση της φροντίδας θεωρεί ότι η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας περιλαμβάνει τέσσερις διακριτούς πυλώνες (οικογένεια, κράτος, κοινότητα, αγορά). Αυτοί οι τέσσερις πυλώνες κυριαρχούνται από διαφορετικές λειτουργικές αρχές (οικιακή διαχείριση, αναδιανομή, αμοιβαιότητα, ανταλλαγή). Το ζήτημα είναι να υποδείξουμε πώς θα απομακρυνθούμε από ή θα τιθασεύσουμε την αγορά, δημιουργώντας (νέες) κοινότητες φροντίδας. Στον βαθμό που δεν συνεξετάζει πώς αυτοί οι πυλώνες αλληλεπιδρούν εντός της καπιταλιστικής ολότητας, μπορεί να οδηγήσει σε μια εξιδανίκευση των εγγενών δυνατοτήτων αναδιοργάνωσης του συστήματος παροχής φροντίδας εντός καπιταλισμού. Συγκεκριμένα, το κράτος δεν αποτελεί την αναπάρσταση του γενικού συμφέροντος, αλλά τη συμπύκνωση και ταυτόχρονα τη διαμεσολάβηση των κοινωνικών ανταγωνισμών. Ταυτόχρονα, δεν υπάρχει μια οικογένεια γενικά και διστορικά, αλλά υπάρχει μια καπιταλιστική οικογένεια (Munro, 2019, Doyle Griffiths, 2020).

Για παράδειγμα, σε χώρες του παγκόσμιου Βορρά παρατηρούνται, από το 1990 και έπειτα, δομικοί μετασχηματισμοί: εμπορευματοποίηση (commodification), δημιουργία οιονεί αγορών (marketization) και εταιρικοποίηση (corporatization) (Aulenbacher, Décieux & Riegraf, 2018, Farris & Marchetti, 2017). Αυτοί οι μετασχηματισμοί δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας φυσικής

διαδικασίας, αλλά αποτέλεσμα πολιτικών επιλογών. Το κράτος μετασηματίστηκε από πάροχο υπηρεσιών σε πάροχο χρηματικών επιδομάτων, εφάρμοσε μέτρα τα οποία επιτρέπουν, υποστηρίζουν ή επιβάλλουν την εισαγωγή αγορών, τη δημιουργία σχέσεων μεταξύ αγοραστών και πωλητών και τη χρήση αγοραίων μηχανισμών για την κατανομή της φροντίδας (marketization). Η συγκεκριμένη τάση επηρεάζει και τον τρόπο λειτουργίας του τρίτου τομέα, καθώς οι οργανώσεις του τρίτου τομέα καλούνται να ανταγωνιστούν με αγοραίους όρους αναπαράγοντας τον τρόπο λειτουργίας των τυπικών κερδοσκοπικών επιχειρήσεων (βλ. μείωση εργασιακού κόστους, υπονόμευση εργασιακών συνθηκών). Η δυσκολία τους να λειτουργήσουν σε αυτό το πλαίσιο ανταγωνισμού αλλά και η χρηματιστικοποίηση των υπηρεσιών φροντίδας διευκολύνει την είσοδο μεγάλων κερδοσκοπικών εταιρειών στην οργάνωση, διαχείριση και παροχή υπηρεσιών φροντίδας (corporatization). Η Fraser (2023) προτείνει μια περιοδολόγηση των καθεστώτων ρύθμισης της κοινωνικής αναπαραγωγής: από το καθεστώς αποικιοποίησης και «οικιακοποίησης» των γυναικών στον φιλελεύθερο καπιταλισμό, στο φορντικό καθεστώς του οικογενειακού μισθού του κρατικά διαχειριζόμενου μονοπωλιακού καπιταλισμού, και στη συνέχεια στο καθεστώς του «διπλά εργαζόμενου» νοικοκυριού στον παγκοσμιοποιημένο, χρηματιστικοποιημένο καπιταλισμό.

Οι ως άνω διαφορές καθορίζουν εν πολλοίς και τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται η παρούσα κρίση. Σύμφωνα με τη Fraser (2023), η σύγχρονη χρηματιστικοποιημένη εποχή, η οποία στηρίζεται στην κεντρικότητα του χρέους, σηματοδοτεί μια κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής: μέσω της εμπορευματοποίησης των κρατικών κοινωνικών λειτουργιών για όσους μπορούν να πληρώσουν και της ιδιωτικοποίησης των κοινωνικά αναγκαίων δραστηριοτήτων αναπαραγωγής για όσες δεν μπορούν. Ως εκ τούτου, η πλαισίωση της κρίσης ως κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής καθιστά δυνατή την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η αυτορυθμιζόμενη αγορά καταβροχθίζει τις ίδιες της τις συνθήκες ύπαρξης· δημιουργεί δηλαδή μια δομική τάση προς την κρίση όχι μόνο εντός της οικονομικής σφαίρας, αλλά και μέσα από τις αντιφάσεις ανάμεσα στην καπιταλιστική οικονομία και τις εξω-οικονομικές της προϋποθέσεις (άμισθες υπηρεσίες κοινωνικής αναπαραγωγής, περιβάλλον, δημοκρατική διακυβέρνηση, πόροι φυλετικοποιημένων λαών). Ωστόσο, πάλι εντός του πλαισίου της ΘΚΑ, η Nadasen (2023) θεωρεί ότι ο καπιταλισμός δεν κινδυνεύει από την παρούσα κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής καθώς μπορεί να αντλήσει κέρδος και από αυτήν, όπως φαίνεται από τη στροφή στην οικονομία της φροντίδας. Επιπλέον, η Nadasen (2023) επιτίθεται στον λόγο περί κρίσης φροντίδας καθώς θεωρεί ότι ο τελευταίος αποκρύπτει ότι οι υποτιμημένοι πληθυσμοί βιώνουν κρίση αναπαραγωγής εδώ και χρόνια καθώς είναι πλεονάζοντες για τον καπιταλισμό. Το σημαντικότερο, ο λόγος για κρίση φροντίδας μεροληπτεί υπέρ των μεσαίων τάξεων - οι οποίες ίσως τώρα υφίστανται με τέτοια οξύτητα δυσκολίες στην κοινωνική αναπαραγωγή τους - σε βάρος των παρόχων φροντίδας οι οποίες είναι συχνά κοινωνικά υποτιμημένες γυναίκες μετανάστριες.

Η ΘΚΑ είναι ανεκτίμητη επειδή αποσαφηνίζει σε πολλαπλά επίπεδα γιατί η φροντίδα υποτιμάται συστηματικά. Αυτή η εστίαση στους μηχανισμούς εκμετάλλευσης είναι καιρία για τη δομική αλλαγή. Ωστόσο, η προσέγγιση της φροντίδας είτε ως εγγενώς θετικής, όπως επικρίνει η Farris (2025), είτε ως εγγενώς εκμεταλλευτικής, όπως υπερτονίζει η αφήγηση της Nadasen (2023), περιορίζει τις δυνατότητες μίας δημιουργικής σύνθεσης η οποία κρίνεται αναγκαία για το παρόν ερευνητικό έργο. Για την έρευνα στη φροντίδα ηλικιωμένων, χρειαζόμαστε ένα πλαίσιο που να κρατά ορατή τη δομική υποτίμηση και αυξανόμενη εμπορευματοποίηση, ενώ ταυτόχρονα δίνει προσοχή στη σχεσιακή και συναισθηματική εργασία μέσω της οποίας οι άνθρωποι στηρίζουν ο

ένας τον άλλον σε επισφαλείς συνθήκες και, με αυτόν τον τρόπο, ανανοηματοδοτούν και μετασχηματίζουν τη φροντίδα μέσα από συλλογικές πρακτικές.

Όπως μας διδάσκουν οι Baraitser (2017, 2018) και Mol (2008), η φροντίδα είναι μια αμφίσημη πρακτική: περιλαμβάνει αντοχή, απογοήτευση, προσκόλληση, δυσαρέσκεια και το δύσκολο έργο του να παραμένουμε σε σχέση. Η ικανότητα να κρατάμε αυτή την αμφισημία—πόσο μάλλον να την οργανώνουμε σε νέες συλλογικές μορφές για συλλογικές ανάγκες—αποτελεί κρίσιμο στοιχείο της κατασκευής κάθε πιθανά επιθυμητής μελλοντικότητας, πέρα από τον καπιταλισμό. Για το ερευνητικό μας έργο, αυτό μπορεί να σημαίνει μια αναλυτική τοποθέτηση που δεν παγιδεύεται στη δυαδικότητα ανάμεσα στην ηθικοποιημένη φροντίδα και την οξεία κριτική της ΘΚΑ, αλλά σε μια προοπτική που αντιλαμβάνεται τη φροντίδα ως ταυτόχρονα εργασία και σχέση, αναγκαιότητα και δυνατότητα. Μια τέτοια διπλή προοπτική αρνείται την περιχαράκωση της φροντίδας είτε σε αρετή είτε σε εργασία, και αντιμετωπίζει όλα τα εμπλεκόμενα υποκείμενα ως ενσώματους γνώστες μιας πρακτικής που είναι τόσο δομικά περιορισμένη όσο και κοινωνικά γενεσιουργός. Ο μετασχηματισμός της φροντίδας απαιτεί δύο πράγματα ταυτόχρονα: την αναδιαμόρφωση των όρων υπό τους οποίους εκτελείται και τη συλλογική καλλιέργεια των ικανοτήτων μέσω των οποίων ασκείται. Η φροντίδα, συνεπώς, είναι γεμάτη αμφισημίες διαμορφωμένες από τάξη, φύλο, φυλή και καθεστώς μετανάστευσης (όπως θα εξηγήσουμε στην επόμενη ενότητα).

4. Παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας και μεταναστευτική πολιτική

Είναι σημαντικό να συνοψίσουμε τις πολλαπλές πτυχές της κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής στο πεδίο της φροντίδας (Beneria, 2008, Dowling, 2021, Fraser, 2017 & 2023):

- Το μοντέλο των δύο μισθών ανά νοικοκυριό (από ανάγκη επιβίωσης) περιορίζει τον χρόνο που μπορεί να αφιερωθεί σε αναγκαίες δραστηριότητες φροντίδας.
- Η απόσυρση της συλλογικής ευθύνης από την κοινωνική αναπαραγωγή (συρρίκνωση κοινωνικής προστασίας) παράγει εμπορευματοποίηση και ιδιωτικοποίηση (επιστροφή στην ευθύνη της οικογένειας): αμειβόμενες υπηρεσίες φροντίδας για όσους μπορούν και απλήρωτη εργασία φροντίδας για όσες δεν μπορούν να πληρώσουν.
- Η απόσυρση του κράτους από την ανάληψη αυτών των λειτουργιών δεν μπορεί εύκολα να επαναφυσικοποιηθεί ως γυναικεία υπόθεση ακριβώς λόγω της πρότερης κοινωνικοποίησής τους μέσα από τις δημόσιες υποδομές (με σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς αυτό ανάμεσα στις χώρες του παγκόσμιου Βορρά).
- Η επιβολή του δόγματος της νέας δημόσιας διοίκησης (new public management) επηρεάζει τον τρόπο λειτουργίας του δημοσίου τομέα στην παροχή υπηρεσιών φροντίδας μέσα από την υιοθέτηση τεχνοκρατικών προτύπων (αυστηρή αποτύπωση καθηκόντων με στόχο τη μείωση του κόστους λειτουργίας). Αυτός ο τρόπος λειτουργίας έχει δριμείς επιπτώσεις στην ποιότητα των υπηρεσιών φροντίδας ενώ υπονομεύει συστηματικά τις συνθήκες εργασίας των παρόχων φροντίδας.
- Σε αυτές τις συνθήκες, ορισμένες κοινωνικές ανάγκες φροντίδας μένουν ακάλυπτες ενώ άλλες απονομιμοποιούνται, δηλαδή δεν μπορούν να αρθρωθούν και να ανέλθουν στη δημόσια συζήτηση παρά την οξύτητα της έντασής τους (εμβληματικό παράδειγμα η φροντίδα των ηλικιωμένων).

Μία από τις απαντήσεις που έχουν δοθεί σε αυτήν την κρίση είναι η προσφυγή στη μεταναστευτική εργασία φροντίδας μέσα από αυτό που στη βιβλιογραφία συναντάται ως παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας (global care chains) (Beneria, 2008, Hochschild, 2014, Yeates, 2012). Ως παγκόσμια αλυσίδα φροντίδας προσδιορίζεται: «μια σειρά από προσωπικούς δεσμούς μεταξύ ανθρώπων σε όλον τον κόσμο, βασισμένους στην αμειβόμενη ή μη αμειβόμενη εργασία φροντίδας» (Hochschild, 2014, σ. 250, μετάφραση). Η ανάλυση της παγκόσμιας αναδιανομής φροντίδας έρχεται να συμπληρώσει, μέσα από την ανάλυση παγκόσμιων δικτύων, την παγκοσμιοποίηση που έχει συντελεστεί στη σφαίρα της παραγωγής με την παγκοσμιοποίηση που συντελείται στη σφαίρα της αναπαραγωγής. Οι αναλύσεις στο σχετικό πεδίο, το οποίο έχει αποκτήσει τη δική του βιβλιογραφία και ερευνητική κοινότητα από το 2000 και μετά, έχουν μεγάλο ενδιαφέρον καθώς φωτίζουν τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν οι μακροδιαδικασίες της παγκοσμιοποίησης στις καθημερινές ζωές των ανθρώπων, συνδέοντας ζητήματα οικονομικής αναδιάρθρωσης και κοινωνικής πολιτικής και γειώνοντάς τα σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.

Η σχετική συζήτηση αναδεικνύει τους τρόπους με τους οποίους η φροντίδα των πληθυσμών στον Παγκόσμιο Βορρά μετατίθεται σε, γυναίκες κυρίως, μετανάστες του Παγκόσμιου Νότου. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να μιλάμε για διαρροή φροντίδας (care drain) όπως μιλάμε για

διαρροή μορφωτικού κεφαλαίου (brain drain) (Bettio et al, 2006), για εξόρυξη φροντίδας όπως μιλάμε για εξόρυξη πλούτου, για συναισθηματικό ιμπεριαλισμό όπως μιλάμε για οικονομικό ιμπεριαλισμό (Hochschild, 2014). Συχνά μάλιστα αναδεικνύονται οι ιστορικές συνέχειες από την αποικιοκρατία και την οικονομική εξάρτηση στη νέα υφαρπαγή φροντίδας από τον Παγκόσμιο Νότο. Οι παγκόσμιες αλυσίδες φροντίδας συμπυκνώνουν τη διαπλοκή τάξης, φύλου, φυλής, εθνικότητας στην πρόσβαση και στην παροχή φροντίδας. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι φροντίστριες μετανάστριες δεν εντοπίζονται μόνο στα νοικοκυριά του Παγκόσμιου Βορρά παρέχοντας οικιακές υπηρεσίες και κατ' οίκον φροντίδα (παιδική φροντίδα, φροντίδα ηλικιωμένων, κ.λπ.), αλλά και σε τυπικά αμειβόμενες θέσεις (π.χ. νοσηλεύτριες) σε δημόσιες, ιδιωτικές κερδοσκοπικές και μη κερδοσκοπικές δομές (Yeates, 2012).

Η ανάδειξη της παγκόσμιας αναδιανομής φροντίδας στοχεύει να φωτίσει τα προβλήματα που εγείρονται τόσο για τις χώρες του Παγκόσμιου Βορρά (χώρες προορισμού) όσο και για τις χώρες του Παγκόσμιου Νότου (χώρες προέλευσης).

Στις χώρες προορισμού, η κάλυψη των αναγκών φροντίδας με μεταναστευτική εργασία δύναται να προσφέρει μια πρόσκαιρη αλλά μη βιώσιμη μακροπρόθεσμα ρύθμιση (fix), να δημιουργήσει διαχωρισμένες εργασιακές σφαίρες ανάμεσα σε γηγενείς και μετανάστριες παρόχους και, τελικά, να αναβάλλει τη δημόσια συζήτηση για την εξεύρεση πολιτικής λύσης μέσα από την κοινωνικοποίηση και δημόσια κάλυψη των αναγκών φροντίδας (Benería, 2008, Yeates, 2012). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου όπου η άτυπη μεταναστευτική κατ' οίκον εργασία συνάδει με το ιστορικά οικογενειοκεντρικό μοντέλο του κοινωνικού κράτους για τη φροντίδα των παιδιών αλλά, κυρίως, των ηλικιωμένων που χρήζουν μακροχρόνια φροντίδα (Gottschall, 2023). Είναι σημαντικό να τονίσουμε, άλλωστε, ότι η προσφυγή σε αυτήν τη μορφή της εμπορευματοποίησης δεν αφορά όλα τα κοινωνικά στρώματα στις χώρες προορισμού καθώς επαφίεται στην ικανότητα πληρωμής έστω και των υποτιμημένων αμοιβών που καταβάλλονται σε αυτές τις παρόχους.

Στις χώρες προέλευσης, στερεί πόρους οι οποίοι απαιτούνται για την κοινωνική αναπαραγωγή των εκεί πληθυσμών και συμβάλλουν στην κοινωνική ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών. Ιδιαίτερα για τις παρόχους μετανάστριες, η συναισθηματική πίεση είναι τεράστια καθώς αφήνουν τη φροντίδα των δικών τους αγαπημένων προσώπων. Τονίζεται, μάλιστα, ότι η αγάπη και η στοργή που εκδηλώνεται στο πλαίσιο της κατ' οίκον φροντίδας αποτελεί μεταβίβαση με ψυχαναλυτικούς όρους της αγάπης που νιώθουν για τα δικά τους πρόσωπα αλλά δεν μπορούν πλέον έμπρακτα να εκφράσουν (Hochschild, 2014). Για την πλήρωση των αναγκών κοινωνικής αναπαραγωγής στις χώρες προέλευσης επιστρατεύονται είτε μέλη του ευρύτερου συγγενικού και κοινωνικού περιβάλλοντος είτε ακόμα φτωχότερες γυναίκες από την ύπαιθρο επεκτείνοντας την αλυσίδα από την ανώτερη ως την πλέον κατώτατη οικονομικά βαθμίδα ως προς την πάροχο της φροντίδας.

Είναι πολύ χρήσιμη αναλυτικά η έμφαση σε αυτές τις μορφές εκμετάλλευσης και ανισότητας όπως συγκροτούνται σε παγκόσμιο επίπεδο. Ωστόσο, δεν πρέπει να διαφεύγουν της προσοχής μας, μια σειρά από ζητήματα κριτικού αναστοχασμού:

- Η έμφαση στη γυναικεία μεταναστευτική φροντίδα μπορεί, άθελα ή ηθελημένα, να επαναφυσικοποιήσει τη φροντίδα ως γυναικεία υπόθεση (Yeates, 2012). Αυτό ισχύει όταν το βασικό επιχείρημα αρθρώνεται ως ένας ανταγωνισμός ανάμεσα σε λευκές γυναίκες

μεσαίας τάξης του Παγκόσμιου Βορρά ενάντια σε μη λευκές ή εθνοτικά διαφορετικές γυναίκες του Παγκόσμιου Νότου. Εν ολίγοις, μια τέτοια πλαισίωση αγνοεί το γιατί βρέθηκαν οι λευκές γυναίκες της μεσαίας τάξης επιφορτισμένες με το καθήκον της φροντίδας εξαρχής. Επιπλέον, αγνοεί τον αυξανόμενο ρόλο ανδρών μεταναστών σε υπηρεσίες φροντίδας, ιδιαίτερα ανδρών διαφορετικού από τον ετεροκανονικό σεξουαλικού προσανατολισμού (Yeates, 2012). Η αναφορά στην εξόρυξη/μεταβίβαση αγάπης, προϋποθέτει ότι όλες οι μετανάστριες είναι μητέρες στη χώρα προέλευσης (κάτι που δεν ισχύει), ενώ επιβάλλει απαιτήσεις αγάπης σε αυτές τις γυναίκες παρόλο που πρόκειται για εργασιακή σχέση (Nadasen, 2023). Τέλος, αναπαράγει στερεοτυπικές αντιλήψεις ως προς την καταλληλότητα συγκεκριμένων εθνικοτήτων για συγκεκριμένες δραστηριότητες φροντίδας (π.χ. οι Φιλιππινέζες είναι υπάκουες οικιακές βοηθοί).

- Η έμφαση στην παγκόσμια αναδιανομή μπορεί, και πάλι άθελα ή ηθελημένα, να επαναφέρει τη σπουδαιότητα του έθνους-κράτους ως μονάδας ανάλυσης (Yeates, 2012). Οι ροές φροντίδας δεν γίνονται μόνο μεταξύ διακριτών εθνικών κρατών, αλλά και εντός των εθνικών κρατών (όπως συνέβαινε και με τις ψυχοκόρες στην Ελλάδα), ενώ δεν διατρέχουν μόνο το δίπολο Παγκόσμιου Βορρά-Νότου καθώς συντελούνται και εντός των χωρών του Παγκόσμιου Νότου.
- Η έμφαση στην επισφάλεια της μεταναστευτικής εργασίας υποκρύπτει ότι ακόμα και με αυτούς τους όρους υπάρχει μια αυτενέργεια και δυνατότητα χειραφέτησης. Οι μετανάστριες μπορεί να φεύγουν από κακοποιητικά περιβάλλοντα ενώ ακόμα και η παροχή κατ' οίκον φροντίδας σε καθεστώς 24ωρης διαμονής μπορεί να αποτελεί ένα σημείο εισόδου στην αγορά εργασίας και έναν τρόπο κοινωνικής ένταξης και πρόσβασης σε κοινωνικά δίκτυα (Lyberaki, 2011).

Αυτό το τελευταίο σημείο, δηλαδή η ίδια η νοηματοδότηση της μεταναστευτικής εμπειρίας σε συνάρθρωση με την εκάστοτε μεταναστευτική πολιτική κρίνεται κομβική για το ερευνητικό έργο και απαιτεί μεγαλύτερη ανάπτυξη.

Ο δημόσιος λόγος τείνει σε μια αναπαραγωγή του δίπολου του μετανάστη πρώτα και κύρια ως θύτη (εν δυνάμει εγκληματία, παραβάτη, εκμεταλλευτή) και δευτερευόντως ως θύμα (ευαλωτότητα, υποκείμενο ανθρωπιστικής βοήθειας) (Ουζούνη, 2020, Rosina, 2024).

Η μεταναστευτική πολιτική σε πολλές χώρες του Παγκόσμιου Βορρά, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, τοποθετεί τον μετανάστη στον ρόλο του θύτη ακολουθώντας την κυρίαρχη μέχρι τώρα τάση σκλήρυνσης της κρατικής στάσης έναντι της εισόδου, παραμονής και εξόδου μεταναστών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την δυσμενή μεταχείριση των μεταναστριών που παρέχουν κατ' οίκον φροντίδα.

Οι γυναίκες μετανάστριες φροντίστριες, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της κατ' οίκον φροντίδας, βρίσκονται δομικά σε ευάλωτη θέση καθώς συντρέχουν πολλαπλές μορφές εκμετάλλευσης και καταπίεσης (ενδεικτικά: με βάση το φύλο, την καταγωγή, το αβέβαιο μεταναστευτικό status, την άσκηση απαξιωμένης δραστηριότητας, τις πενιχρές απολαβές). Η συνύπαρξη αυτών των κατηγοριών οδηγεί σε πολλαπλούς και αλληλοενισχυόμενους αποκλεισμούς, όπως η μη πρόσβαση σε κοινωνικά και ιδίως εργασιακά δικαιώματα (π.χ. άδεια μετά αποδοχών, πληρωμή υπερωριών, καταβολή δεδουλευμένων, διασφάλιση υγείας και ασφάλειας στον εργασιακό χώρο) και η αποχή από οποιαδήποτε αναφοράς ή καταγγελίας της παραβίασής τους λόγω φόβου

απομάκρυνσης από τη χώρα, με παράλληλη αβελτηρία των αρμόδιων ελεγκτικών μηχανισμών, με αποτέλεσμα να βρίσκονται μόνες τους και αντιμέτωπες με αυτές τις συνθήκες. Σε ορισμένες δε περιπτώσεις, ιδίως εν μέσω πανδημίας οι μετανάστριες φροντίστριες εξαναγκάζονταν να εργαστούν παρότι ήταν οι ίδιες άρρωστες ή τραυματισμένες ή έπρεπε να φροντίσουν άρρωστο συγγενή τους. Παράλληλα, η εργασία τους και η εν γένει ύπαρξή τους γίνεται αόρατη, η φωνή τους απονομιμοποιείται και οι εμπειρίες τους δεν αποτελούν μέρος του δημόσιου διαλόγου (Milczarek-Desai & Sklar, 2023).

Η κατ' οίκον εργασία αποτελεί μια ιδιαίτερα περίπλοκη συνθήκη, η οποία αν συνδυαστεί με τη συγκατοίκηση εργαζόμενης – εργοδότη, τότε διαμορφώνει ένα κλειστό, ιδιωτικό περιβάλλον με συγκεκριμένα όρια μεταξύ ιδιωτικής και εργασιακής σφαίρας, φιλικής και επαγγελματικής συμπεριφοράς σε ένα τομέα όπως η φροντίδα ο οποίος αποτελεί πρόκληση στην θέση και τήρηση τέτοιων ορίων (He et al., 2025). Αν σε αυτά προσθέσουμε και την παράμετρο της παράτυπης παραμονής στη χώρα, η μετανάστρια φροντίστρια λόγω του status της αναγκάζεται να κάνει εκπτώσεις σε κοινωνικά δικαιώματα ενώ παράλληλα εξαρτάται από τον εργοδότη για να ικανοποιήσει ανάγκες όπως στέγη, μετακίνηση και διατροφή. Στην πράξη, συχνά διαπιστώνονται φαινόμενα εργασιακής εξάντλησης των φροντιστριών λόγω διαρκούς ετοιμότητας και εκτέλεσης πολλαπλών καθηκόντων που υπερβαίνουν τη φροντίδα ηλικιωμένων, και αδυναμίας διεκδίκησης καλύτερων συνθηκών (Generation 2.0 and SolidarityNow, 2025, Lee et al., 2025, Milczarek-Desai & Sklar, 2023, Nadasen, 2023). Ιδιαίτερα, όταν η άδεια διαμονής συναρτάται με συγκεκριμένο εργοδότη, ρύθμιση η οποία έχει εφαρμοστεί σε χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, το καθεστώς εργασίας παραπέμπει σε συνθήκες σύγχρονης δουλείας (Notes from Below, 2025).

Η Ελλάδα συμπορεύεται εδώ και αρκετά χρόνια με τη στάση σκλήρυνσης-αυστηροποίησης της μεταναστευτικής πολιτικής, όπως επιβεβαιώνεται με τον προσφάτως ψηφισθέντα Ν. 5226/2025. Ο νόμος προκρίνει τη στάση μηδενικής ανοχής, αποτροπής μετανάστευσης και υιοθέτησης της στρατηγικής “crimmigration”, όπου η παράτυπη μετανάστευση μετατρέπεται σε αντικείμενο ποινικού (κι όχι διοικητικού) δικαίου, συγχωνεύοντας την ποινική με την μεταναστευτική νομοθεσία (Stumpf, 2006, Φαρδούλη, 2021). Ο συνδυασμός αυστηρών και αμφίβολης νομιμότητας διατάξεων διαμορφώνει ένα κλίμα επιτήρησης, επισφάλειας και σχεδόν ανύπαρκτων μηχανισμών νομιμοποίησης των μεταναστών, οι οποίοι αντιμετωπίζονται ως ποινικοί παραβάτες. Αν και οι μεταναστευτικές ροές που δέχεται η χώρα δεν αποτελούν ένα συμπαγές σύνολο (Gemy & Feta, 2025, 11), αυτές πλήττονται συνολικά με τον πρόσφατο νόμο, με τις πιο ευάλωτες ομάδες να είναι περισσότερο εκτεθειμένες.

Οι μετανάστριες φροντίστριες που παραμένουν παράτυπα στην Ελλάδα βρίσκονται αντιμέτωπες με μια διαρκή απειλή πολύμηνης φυλάκισης. Μόνη περίπτωση αναστολής εκτέλεσης της παραπάνω ποινής είναι να αποφασίσει η παράτυπα διαμένουσα μετανάστρια να αναχωρήσει οικειοθελώς από τη χώρα. Έναντι της απειλής περιορισμού της ελευθερίας της, η μετανάστρια φροντίστρια αναμένεται να οδηγηθεί σε έναν αυτόβουλο αυτοπεριορισμό. Πιο συγκεκριμένα, η οικία του ηλικιωμένου, τον οποίον φροντίζει τείνει να γίνει ένας χώρος που της παρέχει μια οιονεί ασφάλεια (κατ' επίφαση, καθώς η απειλή σύλληψης στην ουσία δεν εξαλείφεται). Από τη μια πλευρά, η κατ' επίφαση ασφάλεια μπορεί να την εγκλωβίσει περισσότερο σε μια συνθήκη εργασιακής ομηρίας με εκπτώσεις σε βασικά κοινωνικά δικαιώματα (Lee et al., 2025) και από την άλλη να την απομονώσει αποθαρρύνοντας οποιαδήποτε επαφή με θεσμούς ή υποστηρικτικούς μηχανισμούς, που θα μπορούσαν να την ενδυναμώσουν. Ειδικότερα, η φροντίστρια που διαμένει

στην οικία του εργοδότη της από ανάγκη λόγω αστεγίας ή επισφαλούς στέγασης, υπό την απειλή καταγγελίας είναι περισσότερο εκτεθειμένη και ευάλωτη έναντι του εργοδότη της, καθώς ο τελευταίος είναι ταυτόχρονα α) αποδέκτης των φροντιστικών υπηρεσιών της και β) πάροχος βασικών ειδών για την επιβίωσή της, όπως η στέγη και η τροφή, βρισκόμενος στην πλεονεκτική θέση να θέσει όρους για το πρώτο (α) προκειμένου να παρέχει το δεύτερο (β) (Lee et al., 2025). Αντιμέτωπη με αυτήν τη συνθήκη είτε φυλάκισης είτε κράτησης και απομάκρυνσης εν τέλει από τη χώρα, η μετανάστρια φροντίστρια βρίσκεται υπό μόνιμο καθεστώς απειλής. Στην πράξη, η απειλή αυτή λειτουργεί ως μοχλός πίεσης και πειθαρχίας, υπό τον φόβο ότι οποιαδήποτε αντίδραση μπορεί να οδηγήσει σε καταγγελία στις αρχές και την έλευση των παραπάνω συνεπειών (Generation 2.0 and SolidarityNow, 2025, Milczarek-Desai and Sklar, 2023). Έτσι, η διεκδίκηση καλύτερων όρων εργασίας ή αναζήτηση άλλου εργοδότη καθίσταται εκ των συνθηκών δύσκολη έως ανέφικτη.

Η σημαντικότερη μεταβολή στη θεσμική μεταχείριση των μεταναστών στην Ελλάδα αφορά την κατάργηση της παροχής άδειας διαμονής μετά τη συμπλήρωση της επταετίας. Η κατάργηση της δυνατότητας νομιμοποίησης λόγω επταετίας αφαιρεί έναν από τους λίγους μηχανισμούς νομιμοποίησης, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα χρήσιμος για την αναγνώριση των μεταναστριών φροντιστριών που ήδη ζούσαν και εργαζόνταν χρόνια στην Ελλάδα παρέχοντας φροντίδα (Ένωση Διοικητικών Δικαστών, 2025). Ιδίως στην περίπτωση των μεταναστριών φροντιστριών η εν λόγω διάταξη ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη, καθώς η ανάγκη των ηλικιωμένων σε υπηρεσίες φροντίδας έχει διαρκή χαρακτηριστικά και χτίζει μακροχρόνιες σχέσεις. Συνέπεια της ως άνω κατάργησης, η υπαγωγή των μεταναστριών σε ένα μόνιμο καθεστώς παρανομίας και διαρκούς επισφάλειας τις καταδικάζει να παραμένουν θεσμικά αόρατες και δομικά παγιδευμένες σε άτυπες θέσεις απασχόλησης, χωρίς προοπτική νομιμοποίησης και βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης και απασχόλησης. Παράλληλα, η ως άνω κατάργηση επηρεάζει και τον ίδιο τον φροντιζόμενο ηλικιωμένο, εντείνοντας την ευαλωτότητα καταδικάζοντάς τον σε μια ασταθή και έωλη συνθήκη παροχής φροντίδας και αποστερώντας από αυτόν και την οικογένειά του τη δυνατότητα μακροχρόνιας αντιμετώπισης της ανάγκης του σε φροντίδα.

Συνεπώς, το θεσμικό περιβάλλον επιδρά στη σχέση φροντίστριας – φροντιζόμενου, δυνάμενο είτε να ανοίξει το δρόμο προς τη νομιμότητα είτε να σπρώξει περισσότερο την εν λόγω σχέση στο περιθώριο, βαθαίνοντας τις ταξικές, εθνοτικές, και έμφυλες ανισότητες, σε βάρος τόσο της διαβίωσης της φροντίστριας αλλά και της ποιότητας φροντίδας του φροντιζόμενου (Lee et al., 2025). Η φροντίδα δεν μένει ανεπηρέαστη από τις μεταβολές της μεταναστευτικής πολιτικής, στον βαθμό που μεταναστευτικοί πληθυσμοί επιλέγουν τον τομέα αυτό για την απασχόλησή τους. Συνέπεια αυτού, η μεταναστευτική πολιτική αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για τον τομέα της φροντίδας και την αντιστοίχιση προσφοράς και ζήτησης, ενσωμάτωσης της ή μη στην τυπική οικονομία και των συνθηκών παροχής της. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι όταν ο νομοθέτης προτεραιοποιεί τις αναχωρήσεις μεταναστών περιορίζοντας τις νόμιμες οδούς παραμονής και εργασίας: α) εκδιώκει τις παράτυπα εισερχόμενες και διαμένουσες μετανάστριες αποστερώντας από το εργατικό δυναμικό ένα ζωτικό του κομμάτι ή β) σε περίπτωση που αυτές παραμείνουν στη χώρα παρέχοντας υπηρεσίες φροντίδας τις καταδικάζει σε ένα καθεστώς παρανομίας και υπό τη διαρκή απειλή απομάκρυνσής τους από τη χώρα υποδοχής. Αυτό στρέφεται εν τέλει σε βάρος των ίδιων των φροντιζόμενων που έχουν ανάγκη από παροχή φροντίδας σε μόνιμη, νόμιμη και ποιοτική βάση. Έτσι, η σχέση μεταξύ μεταναστευτικής πολιτικής και φροντίδας είναι αντιστρόφως ανάλογη: όσο η μεταναστευτική πολιτική αυστηροποιείται, τόσο η φροντίδα

ελαστικοποιείται και ωθείται στη σκιά της οικονομίας, παρεχόμενη υπό αβέβαιες συνθήκες, χωρίς εχέγγυα εργασιακής προστασίας των φροντιστριών και ποιότητας υπηρεσιών των φροντιζόμενων (Rosenfeld, 2021).

Ωστόσο, είναι απολύτως σημαντικό να μην εξαντλήσουμε τη διαπραγμάτευση της μεταναστευτικής πολιτικής στο πλαίσιο της φροντίδας. Εδώ υπάρχει ο κίνδυνος, η έμφαση στη φροντίδα να οδηγήσει σε έναν περαιτέρω διαχωρισμό ανάμεσα σε καλές μετανάστριες που φροντίζουν και χρήζουν θεσμικής προστασίας και λοιπούς μετανάστες που πρέπει να απομακρυνθούν (Nadasen, 2023). Με άλλα λόγια, η θεσμική προστασία και οι πολιτικές κοινωνικής ένταξης μεταναστών εδράζονται σε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα ανεξάρτητα από τον κλάδο επαγγελματικής ενασχόλησης/δραστηριοποίησης.

Αν και η προσέγγιση του μετανάστη ως θύτη είναι εμφανώς προβληματική για τους λόγους που αναφέρθηκαν ανωτέρω, η προσέγγιση της μετανάστριας (αποκλειστικά) ως θύματος είναι εξίσου προβληματική. Μένει στην ευαλωτότητα της θέσης της και την απογυμνώνει από την αναγνώρισή της ως εν δυνάμει νέου πολιτικού υποκειμένου, που παρά τις δεινές συνθήκες και θεσμικούς περιορισμούς αναπτύσσει καθημερινές πρακτικές επιβίωσης, δεσμούς συλλογικής και κοινωνικής ζωής και μικρο-στρατηγικές προσαρμογής, κόντρα στις θεσμικές προβλέψεις και στα μέτρα καταστολής (Ambrosini and Hajer, 2023, Lee et al., 2025).

Μία τέτοια μορφή αντίστασης είναι η μετατόπιση προς τις αθέατες, άτυπες και ανεξέλεγκτες μορφές εργασίας όταν η πρόσβαση στην επίσημη αγορά αποκλείεται. Η κατ' οίκον παροχή φροντίδας σε ηλικιωμένους, ιδίως από γυναίκες μετανάστριες χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, θα μπορούσε να αποτελέσει παράδειγμα μιας τέτοιας στρατηγικής. Αν και αυτές οι σχέσεις εργασίας συχνά υποκρύπτουν σχέσεις εκμετάλλευσης και εξάρτησης, όπως είδαμε παραπάνω, που βρίθουν αντιφάσεων και αναπαράγουν έμφυλες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, ταυτόχρονα δύνανται να λειτουργήσουν ως πρώτο βήμα άτυπης κοινωνικής ένταξης και οιονεί αναγνώρισης, στο πλαίσιο της καθημερινής συμβίωσης και εμπιστοσύνης που καλλιεργείται στην οικιακή ιδιωτικότητα (Ambrosini and Hajer, 2023, Lyberaki, 2011).

Με άλλα λόγια, το μεταναστευτικό φαινόμενο δεν μπορεί να ερμηνεύεται μόνο μέσα από τη θεσμική του αντιμετώπιση, διότι παράλληλα με το επίσημο δίκαιο, διαπιστώνεται ένα ζωντανό δίκαιο, άλλως ένα σύμπαν άτυπων κανόνων και πρακτικών που υπάρχει πέραν του επίσημου δικαίου και, αν και ζει στη σκιά του, συχνά το υπερβαίνει, το αμφισβητεί ή το συμπληρώνει. Έτσι, μέσα από την εμπειρική έρευνα του έργου θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε τους άτυπους εκείνους κανόνες που διαπλάθουν τις σχέσεις φροντιστριών–φροντιζόμενων εντός της οικιακής ιδιωτικότητας. Η ανάλυση των σχετικών απαντήσεων μέσα από τη σκοπιά της Κοινωνιολογίας του Δικαίου θα μας επιτρέψει μέσα από τον τρόπο που τα υποκείμενα δικαίου βιώνουν το δίκαιο στην καθημερινή τους ζωή να αναδείξουμε τις εμπειρίες τους, έτσι ώστε να αποτελέσουν σημείο αναφοράς για κάθε μελλοντική αναθεώρηση, τόσο της μεταναστευτικής πολιτικής όσο και των πολιτικών φροντίδας (Mileczarek-Desai & Sklar, 2023). Μέσα από το βίωμα αναμένεται να φανεί εάν οι κανόνες που αναπτύσσουν τα υποκείμενα υπηρετούν το κρατικό αφήγημα ή το αμφισβητούν, διαπλάθοντας ένα διαφορετικό συλλογικό φαντασιακό. Παράλληλα, η βιωματική αυτή διάσταση του δικαίου αναμένεται να αποκαλύψει τις αστοχίες και τα όρια της κρατικής θεσμοθέτησης, αλλά και τις άτυπες μέχρι τώρα πρακτικές που θα μπορούσαν να θεσμοθετηθούν μεταφραζόμενες από άτυπους σε τυπικούς κανόνες δικαίου. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει μια

ανανοηματοδότηση του δικαίου, πέραν του τυπικού κρατικού κανονιστικού εαυτού του, αγκαλιάζοντας και την άτυπη κανονιστική εκδοχή του, που συνυπάρχει, αντιστέκεται ή συμπληρώνει το επίσημο δίκαιο.

Σε αυτή την κατεύθυνση, η Κοινωνική (και) Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ) μπορεί να αποτελέσει το όχημα οργάνωσης των διεκδικήσεων και συσπείρωσης των αντιστάσεων των μεταναστριών φροντιστριών, όσο και ένα πρώτο άνοιγμα προς τη νομιμότητα και μετατροπή της μέχρι τούδε άτυπης φροντίδας σε τυπική, αξιοπρεπή και ρυθμισμένη εργασία, απαντώντας στα αιτήματα των μεταναστριών φροντιστριών (π.χ. εκπαίδευσής τους ως προς ζητήματα φροντίδας και περίθαλψης τρίτης ηλικίας και ενημέρωσής τους γύρω από τα δικαιώματά τους, εισόδου στην τυπική οικονομία και νομιμοποίησης, προστασίας των εργασιακών τους δικαιωμάτων (Milczarek-Desai & Sklar, 2023), σταθμίζοντας ετεροκλήτες ανάγκες μεταξύ των συμμετεχόντων στο οικοσύστημα φροντίδας μέσα από συμπεριληπτικά και δημοκρατικά διοικούμενα σχήματα.

5. Εννοιολόγηση γήρανσης και τρίτης ηλικίας

Η γήρανση συνιστά μια πολύπλευρη και σύνθετη διαδικασία η οποία αποτελεί ένα καθολικό και αναπόφευκτο φαινόμενο για τον άνθρωπο. Ο Harman (1956) υποστηρίζει ότι η γήρανση είναι αποτέλεσμα της προοδευτικής συσσώρευσης αλλαγών στο σώμα, οι οποίες συντελούνται με την πάροδο του χρόνου και προκαλούν αυξημένη πιθανότητα ασθενειών. Οι Hooyman και Kiyak (2023) εννοιολογούν τη γήρανση ως το τελικό στάδιο της ανθρώπινης ανάπτυξης. Εναλλακτικά, η γήρανση περιγράφεται ως η συνολική διαδικασία των μεταβολών στη λειτουργία ιστών και κυττάρων που επέρχονται με την πάροδο του χρόνου, επηρεαζόμενες από αναπτυξιακούς, περιβαλλοντικούς και κληρονομικούς παράγοντες (Ferrucci et al., 2019). Η διεργασία της γήρανσης είναι μια εκφυλιστική διαδικασία που προκαλείται από συσσωρευμένη βλάβη που οδηγεί σε μεταβολές στην κυτταρική λειτουργία, την ανεπάρκεια του ιστού και, εν τέλει, στο θάνατο. Είναι ρυθμιζόμενη και εν μέρει γενετικά καθορισμένη διεργασία η οποία όμως επηρεάζεται σημαντικά από περιβαλλοντικούς και συμπεριφορικούς παράγοντες (Hooyman & Kiyak, 2023:63).

Σύμφωνα με τους Hooyman και Kiyak (2023), η γήρανση συνίσταται σε τέσσερις διαδικασίες: α) η χρονολογική γήρανση είναι η γήρανση βάσει των ετών που έχει ζήσει το άτομο από τη γέννηση του. Σχετίζεται δηλαδή με την ηλικία του ατόμου. β) Η βιολογική γήρανση σχετίζεται με τις φυσιολογικές μεταβολές που μειώνουν την αποτελεσματικότητα των οργανικών συστημάτων και τις αλλαγές σε κυτταρικό επίπεδο. γ) Η ψυχολογική γήρανση σχετίζεται με τις «μεταβολές σε επίπεδο αισθητηριακών, αντιληπτικών και νοητικών διεργασιών, της ικανότητας προσαρμογής, της προσωπικότητας και των συναισθημάτων» (Hooyman & Kiyak, 2023: 2). Και η κοινωνική γήρανση αφορά τους μεταβαλλόμενους ρόλους και σχέσεις του ατόμου με την οικογένεια του, τους φίλους και το υποστηρικτικό του δίκτυο.

Η πολυπλοκότητα των διαδικασιών γήρανσης έχει οδηγήσει στην ανάπτυξη θεωρητικών προσεγγίσεων οι οποίες επιχειρούν να κατανοήσουν πώς εξελίσσεται η γήρανση και γιατί συμβαίνουν οι εν λόγω αλλαγές (Baltes & Baltes, 1990, Bengtson & Schaie, 1999, Birren & Bengtson, 1988, Calasanti, 2010, Hayflick, 1998). Οι θεωρίες μπορούν να διαχωριστούν σε τέσσερις κύριες κατηγορίες: βιολογικές οι οποίες εστιάζουν στους μηχανισμούς φθοράς και τη λειτουργία του οργανισμού· ψυχολογικές οι οποίες μελετούν τις γνωστικές, συναισθηματικές και προσαρμοστικές αλλαγές· κοινωνιολογικές οι οποίες αναλύουν τους κοινωνικούς ρόλους, τις σχέσεις και τους θεσμούς· και δημογραφικές οι οποίες εξετάζουν τα μοτίβα πληθυσμιακής γήρανσης και τις αλλαγές στη διάρκεια ζωής.

Οι βιολογικές θεωρίες επικεντρώνονται στους μηχανισμούς του οργανισμού που οδηγούν στη φθορά και στη μείωση της λειτουργικότητας με την πάροδο του χρόνου. Η βασική τους διάκριση είναι σε θεωρίες με γενετικό προγραμματισμό και σε θεωρίες μη προγραμματισμένες ή θεωρίες βλάβης. Στις προγραμματισμένες θεωρίες, η γήρανση θεωρείται προδιαγεγραμμένη από γενετικούς μηχανισμούς ή βιολογικά ρολόγια που καθορίζουν τη διάρκεια ζωής των κυττάρων και του οργανισμού (Gonidakis & Longo, 2009). Ενώ οι θεωρίες βλάβης ή τυχαίας φθοράς υποστηρίζουν ότι η γήρανση προκύπτει από τη συσσώρευση βλαβών λόγω μεταβολικών διεργασιών, οξειδωτικού στρες, αποτυχιών στην επιδιόρθωση DNA ή περιβαλλοντικών παραγόντων (Bjorksten, 1968·Harman, 1956). Η γήρανση προσεγγίζεται ως φυσική και αντικειμενική διαδικασία.

Οι ψυχολογικές θεωρίες επικεντρώνονται στις μεταβολές σε γνωστικό, συναισθηματικό και προσαρμοστικό επίπεδο. Η ψυχαναλυτική οπτική του Jung προτείνει την αναζήτηση νοήματος μέσω της εσωστρέφειας και της προετοιμασίας για τη μετά θάνατο ζωή (Hooyman & Kiyak, 2023: 179). Παράλληλα, η θεωρία των οκτώ σταδίων ανάπτυξης του Erikson αντιμετωπίζει τη γήρανση ως το στάδιο της «Ακεραιότητας του Εγώ έναντι της απελπισίας», όπου το άτομο καλείται να βρει νόημα και να αποδεχθεί τη ζωή του και τον εαυτό του (Hooyman & Kiyak, 2023: 178). Αναδεικνύεται η γήρανση ως στάδιο δημιουργικής εξέλιξης και εσωτερικού αναστοχασμού.

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες εξετάζουν πώς οι κοινωνικές δομές, οι ρόλοι, οι θεσμοί και οι πολιτισμικές αξίες επηρεάζουν την εμπειρία της γήρανσης. Οι θεωρίες αυτές εξετάζουν τις αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ της γήρανσης και της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής δομής, επικρίνοντας την εστίαση στην απλή περιγραφή των δραστηριοτήτων και των τρόπων ζωής των ηλικιωμένων (Estes & Binney, 1989). Ασχολούνται με την ικανοποίηση του ατόμου από τη ζωή σε συνάρτηση με παράγοντες όπως η υγεία, η φτώχεια, η συνταξιοδότηση (Biggs & Powell, 2001).

Οι δημογραφικές θεωρίες εξετάζουν τη γήρανση ως μεταβολή στη δομή και τη σύνθεση του πληθυσμού. Μελετούν πώς οι δημογραφικές μεταβολές — γεννήσεις, θάνατοι και μετανάστευση — επηρεάζουν και διαμορφώνουν τη δημογραφική δομή μιας κοινωνίας. Η δημογραφική γήρανση, δηλαδή η αύξηση του ποσοστού των ηλικιωμένων σε συνδυασμό με τη μείωση των γεννήσεων ή της ανανέωσης του πληθυσμού, αποτελεί βασικό αντικείμενο έρευνας, καθώς έχει σημαντικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές προεκτάσεις (Κοτζαμάνης, 1996 & 2021).

Με βάση αυτήν την επισκόπηση, το ερευνητικό έργο θα επικεντρωθεί στις κοινωνιολογικές θεωρίες της γήρανσης. Η κοινωνιολογική ανάλυση της γήρανσης επιτρέπει την κατανόηση όχι μόνο των ατομικών εμπειριών, αλλά και των κοινωνικών μηχανισμών που τις διαμορφώνουν και τις αναπαράγουν. Μέσα από αυτήν την προσέγγιση, η γήρανση εξετάζεται στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό πλαίσιο, αναδεικνύοντας πώς οι δομές, οι θεσμοί και οι κοινωνικοί ρόλοι επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των ηλικιωμένων. Σε αντίθεση με τις βιολογικές προσεγγίσεις, που εστιάζουν στην αντικειμενικότητα, τη φυσικότητα και την ασθένεια, η κοινωνιολογική θεώρηση δίνει έμφαση στις εμπειρίες, τις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο. Το έργο ELDERWISE θα αξιοποιήσει αυτήν την οπτική για να μελετήσει την καθημερινή εμπειρία των μελών του οικοσυστήματος φροντίδας ηλικιωμένων.

Η κοινωνιολογική ανάλυση της γήρανσης περιλαμβάνει κλασικές θεωρίες προσαρμογής, όπως η θεωρία των ρόλων και η θεωρία της δραστηριοποίησης, μακρο-κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, όπως η πολιτική οικονομία της γήρανσης και η θεωρία ηλικιακής διαστρωμάτωσης, καθώς και ερμηνευτικές και κριτικές θεωρίες, όπως η κοινωνική φαινομενολογία, ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός και η φεμινιστική γεροντολογία.

Ο Πίνακας 2 ακολουθεί μια χρονική αποτύπωση των θεωρητικών προσεγγίσεων, η οποία αναδεικνύει τη σταδιακή μετατόπιση της γεροντολογικής σκέψης: από την εστίαση στο άτομο και την προσαρμογή του, προς την ανάλυση δομικών παραγόντων και διαδραστικών κοινωνικών διαδικασιών που διαμορφώνουν τη γήρανση (Hooyman & Kiyak, 2023: 271). Παράλληλα, καταγράφεται η μεθοδολογική μετάβαση από κυρίως ποσοτικές προσεγγίσεις σε ποιοτικές και μικτές μεθόδους.

Πίνακας 2: Η χρονική ακολουθία των θεωριών γήρανσης ανά φάση τροποποίησης

Κοινωνικές Θεωρίες Γήρανσης	Σημεία εστίασης
Θεωρία Ρόλων (Role Theory)	Το άτομο υιοθετεί πολλαπλούς ρόλους καθ' όλη τη ζωή. Η προσαρμογή στη γήρανση εξαρτάται από τον τρόπο διαχείρισης των αλλαγών στους ρόλους.
Θεωρία Δραστηριοποίησης (Activity Theory)	Η συμμετοχή σε δραστηριότητες συνδέεται με μεγαλύτερη ικανοποίηση, θετική αυτοαντίληψη και επιτυχημένη προσαρμογή.

Α Φάση Τροποποίησης

Θεωρία Απεμπλοκής (Disengagement Theory)	Μείωση των επιπέδων δραστηριοποίησης, ανάληψη πιο παθητικών ρόλων και λιγότερη κοινωνική αλληλεπίδραση.
Θεωρία Γηρο-υπέρβασης (Gerotranscendence)	Μετατόπιση από υλιστική και ορθολογική σε υπερβατική και στοχαστική προσέγγιση ζωής, εσωτερικός αναστοχασμός και ολοκλήρωση του εαυτού.
Θεωρία της Συνέχειας (Continuity Theory)	Τα βασικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας και συμπεριφοράς παραμένουν σταθερά, διαμορφώνοντας τη γήρανση.

Β Φάση Τροποποίησης

Θεωρία Ηλικιακής διαστρωμάτωσης (Age Stratification)	Οργάνωση ατόμων σε ηλικιακά στρώματα και διαφοροποίηση ως προς στάδιο ζωής και ιστορικές εμπειρίες.
Θεωρία Κοινωνικής Ανταλλαγής (Social Exchange Theory)	Η ισορροπία κόστους και οφέλους στις σχέσεις καθορίζει κοινωνική αξία και προσωπική ικανοποίηση.
Πολιτική Οικονομία της γήρανσης (Political Economy of Aging)	Ανάλυση των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλισμού και των κοινωνικών ανισοτήτων που περιθωριοποιούν ηλικιωμένους.
Οπτική της Πορείας Ζωής (Life Course Perspective)	Έμφαση στον ιστορικό χρόνο, συγχρονισμό γεγονότων, αλληλεξάρτηση ζώων και επιλογές μέσα σε διαθέσιμα πλαίσια.

Γ Φάση Τροποποίησης

Κοινωνικός Κονστрукτιβισμός	Η γήρανση ορίζεται ως πρόβλημα περισσότερο από την κοινωνία παρά από τη βιολογία. (Κοινωνική κατασκευή)
Κοινωνικός Κονστρουξιονισμός	Ασχολείται με τον τρόπο που τα άτομα βιώνουν και νοηματοδοτούν τη διαδικασία της γήρανσης (Ψυχολογική κατασκευή)
Κριτική θεωρία	Αποδόμηση βιοϊατρικού μοντέλου, επίδραση κοινωνικής τάξης και ανισοτήτων στη γήρανση.
Φεμινιστική οπτική	Ανάλυση φύλου, άνιση πρόσβαση σε πόρους, ευαλωτότητα ηλικιωμένων γυναικών.
Queer Προσέγγιση	Ανάλυση σεξουαλικότητας, φύλου, φυλής, τάξης, χρόνου, για πολλαπλές εμπειρίες γήρανσης.

Η πρώτη κοινωνική θεωρία της γήρανσης οργανώθηκε γύρω από την έννοια της τροποποίησης ή της προσαρμογής. Αναγνωρίστηκε ως λειτουργική γεροντολογία λόγω της έμφασης στις ατομικές συνέπειες της απώλειας ρόλων (Hooyman & Kiyak, 2023). Η γήρανση ταυτίστηκε με προβλήματα προσαρμογής που δημιουργούνται στο άτομο εξαιτίας των μεταβολών στη όψιμη ζωή (Hooyman & Kiyak, 2023).

Ακολουθεί η πρώτη φάση τροποποίησης των θεωριών, η οποία εστιάζει στην προσαρμογή του ατόμου στις αλλαγές που συνοδεύουν τη γήρανση. Σύμφωνα με τους Hooyman & Kiyak (2023), σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται οι θεωρίες απεμπλοκής, γηρο-υπέρβασης και συνέχειας.

Καθώς οι κοινωνικές θεωρίες της γήρανσης εξελίχθηκαν μετά τη δεκαετία του 1960, η ανάλυση μετατοπίστηκε από το ατομοκεντρικό σε ένα μακροσκοπικό, δομικό, επίπεδο. Η γήρανση άρχισε να εξετάζεται ως κοινωνικό φαινόμενο, διαμορφωμένο από τις επιδράσεις της κοινωνικής δομής (Bengtson et al., 2009). Οι Hooyman και Kiyak (2023:281) χαρακτηρίζουν αυτές τις προσεγγίσεις ως εναλλακτικές θεωρητικές οπτικές, οι οποίες περιλαμβάνουν τις θεωρίες ηλικιακής διαστρωμάτωσης (age stratification), κοινωνικής ανταλλαγής (social exchange), πολιτική οικονομία της γήρανσης (political economy of aging) και η οπτική της πορείας ζωής (life course perspective)

Η δεύτερη φάση τροποποίησης των κοινωνικών θεωριών της γήρανσης επικεντρώνεται στην κοινωνική φαινομενολογία. Αυτή η προσέγγιση δίνει έμφαση στα ανθρώπινα νοήματα της κοινωνικής ζωής μέσα στο πλαίσιο της καθημερινότητας, αντί να επικεντρώνεται αποκλειστικά στις αντικειμενικές ερμηνείες των γεγονότων. Στο επίκεντρο βρίσκεται η κατανόηση των ατομικών διαδικασιών γήρανσης, οι οποίες διαμορφώνονται και επηρεάζονται από κοινωνικούς ορισμούς και δομές (Bengtson et al., 2009). Ακολουθώντας το σχήμα των Hooyman και Kiyak (2023), στην κατηγορία αυτή εντάσσονται ο κοινωνικός κονστρουκτιβισμός, ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός, η κριτική θεωρία, η φεμινιστική οπτική και η queer προσέγγιση.

Τέλος, η μεταμοντέρνα γεροντολογία εστιάζει στην πολιτισμική και κοινωνική διάσταση της γήρανσης, τονίζοντας την αλληλεπίδραση ανάμεσα στην πολυπλοκότητα του γηράσκοντος σώματος και στο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτό βιώνεται. Η γήρανση νοείται ως βιωμένη εμπειρία, η οποία διαμορφώνεται δυναμικά μέσα από τις καθημερινές πρακτικές, τους πολιτισμικούς λόγους και τις κοινωνικές σχέσεις (Hooyman & Kiyak, 2023:293). Το γηράσκον σώμα αντιμετωπίζεται όχι μόνο ως βιολογική οντότητα, αλλά ως κοινωνική και πολιτισμική πρακτική που συγκροτείται και ανακατασκευάζεται στη διάρκεια της ζωής.

Στο έργο ELDERWISE, οι θεωρητικές προσεγγίσεις της κριτικής θεωρίας, της φεμινιστικής οπτικής και της πολιτικής οικονομίας της γήρανσης θα συνδυαστούν για να αναλυθεί η γήρανση μέσα από ένα πρίσμα κοινωνικών δομών και πρακτικών με έμφαση στη διάσταση φύλου αλλά και με διαθεματικές προσεγγίσεις οι οποίες ενσωματώνουν άλλες μορφές καταπίεσης. Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει την κατανόηση της εμπειρίας των ηλικιωμένων ως αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων μεταξύ υποκειμένου, κοινωνικών δομών και ευρύτερων πολιτικο-οικονομικών πλαισίων. Παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη, το φύλο, και η εθνοτική καταγωγή επηρεάζουν καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο βιώνεται η γήρανση. Συνεπώς, δεν υπάρχει μια ενιαία εμπειρία γήρανσης· η σημασία έγκειται στο ποιος μιλάει, ποιες φωνές ακούγονται και ποιες εμπειρίες καθίστανται ορατές ή παραμένουν αόρατες μέσα στις κυρίαρχες κατηγοριοποιήσεις.

Κεντρική θέση στη συζήτηση για τη γήρανση κατέχει η έννοια της ενεργού γήρανσης, όπως διατυπώθηκε από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας: πρόκειται για «τη διαδικασία βελτίωσης των

ευκαιριών για υγεία, συμμετοχή και ασφάλεια με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ανθρώπων καθώς γηράσκουν» (WHO, 2002: 12). Η έννοια αυτή επικεντρώνεται στη διασφάλιση ποιοτικής ζωής για όλα τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που είναι ευάλωτα, ανάπηρα ή χρειάζονται υποστήριξη στις βασικές καθημερινές δραστηριότητες. Στο πλαίσιο των πολιτικών γήρανσης, το μοντέλο της επιτυχούς γήρανσης στηρίζεται σε τρεις βασικές διαστάσεις: αποφυγή ασθένειας και αναπηρίας, διατήρηση υψηλής γνωστικής και σωματικής λειτουργικότητας και ενεργή συμμετοχή στην κοινωνική ζωή (Hooyman & Kiyak, 2023:187). Η προσέγγιση αυτή μετατοπίζει τη σκέψη για τη γήρανση από την αντίληψη μιας περιόδου παθητικότητας σε μια περίοδο συνεχούς συμμετοχής στην οικογένεια, την κοινότητα, το εργατικό δυναμικό και τη δημόσια ζωή.

Παράλληλα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ορίζει την υγιή γήρανση ως «τη διαδικασία ανάπτυξης και διατήρησης της λειτουργικής ικανότητας που επιτρέπει την ευημερία σε προχωρημένες ηλικίες» (WHO, 2020). Η λειτουργική ικανότητα αναφέρεται στη δυνατότητα του ατόμου να ικανοποιεί βασικές ανάγκες, να μαθαίνει, να λαμβάνει αποφάσεις και να προσαρμόζεται, να διατηρεί την κινητικότητά του, να αναπτύσσει και να διατηρεί κοινωνικές σχέσεις, καθώς και να συμβάλλει στην κοινωνία (Καραμεσίνη, 2025: 30). Σε διεθνές επίπεδο, τα Ηνωμένα Έθνη υλοποιούν το πρόγραμμα για την Υγιή Γήρανση 2021–2030, το οποίο εστιάζει σε τέσσερις κύριους άξονες δράσης: τη δημιουργία περιβαλλόντων φιλικών προς τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, την αντιμετώπιση του ηλικιακού ρατσισμού, την ανάπτυξη ολοκληρωμένων συστημάτων φροντίδας και την ενίσχυση της μακροχρόνιας υποστήριξης.

Το μοντέλο της ενεργού και υγιούς γήρανσης έχει δεχθεί έντονη κριτική. Προκύπτουν ερωτήματα σχετικά με τον προσδιορισμό της αναπηρίας, ενώ η έμφαση στην συνεχή δραστηριότητα ενδέχεται να προωθεί πρότυπα κατανάλωσης και να ευνοεί τις βιομηχανίες ευεξίας και ομορφιάς. Επιπλέον, εγείρεται η ανησυχία ότι ένα στενό πολιτισμικό πρότυπο —του λευκού, μεσήλικα, μεσοαστού και διαρκώς παραγωγικού ατόμου— παρουσιάζεται ως καθολικό ιδανικό για όλα τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας.

Αναφορικά με την ορολογία του ερευνητικού έργου, η γήρανση συνδέεται άμεσα με τη χρονολογική ηλικία, καθιστώντας αναγκαία την αναγνώριση των διακριτών ηλικιακών σταδίων. Οι Riley και Riley (1994) προτείνουν τη διαίρεση των ηλικιωμένων σε τρεις κατηγορίες με βάση τη χρονολογική ηλικία: νεαρά άτομα μεγάλης ηλικίας (65–74 ετών), άτομα μεγάλης ηλικίας (75–84 ετών) και υπερήλικες (85 ετών και άνω). Αντίστοιχα, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2015) ορίζει τις ηλικιακές κατηγορίες ως εξής: «νέοι-ηλικιωμένοι» 65–74 ετών, «ηλικιωμένοι» 75–84 ετών και «τέταρτη ηλικία» ή «υπερήλικες» 85 ετών και άνω.

Παράλληλα, οι κοινωνίες, μέσω τυπικών και άτυπων διαδικασιών, κατηγοριοποιούν τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας με βάση τους διαθέσιμους πόρους και τον βαθμό συμμετοχής τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή (Hooyman & Kiyak, 2023:46). Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται όσοι συνεχίζουν να συμβάλλουν ενεργά, είτε μέσω επαγγελματικής δραστηριότητας είτε μέσω άτυπων μορφών προσφοράς, όπως η φροντίδα απογόνων. Η δεύτερη ομάδα περιλαμβάνει άτομα που έχουν αποχωρήσει από την παραγωγική διαδικασία αλλά παραμένουν σε θέση να διαχειρίζονται τις καθημερινές τους ανάγκες με αυτονομία. Τέλος, η τρίτη κατηγορία αφορά τα άτομα που εμφανίζουν σημαντική λειτουργική εξάρτηση και απαιτούν συστηματική

¹ <https://www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing> πρόσβαση 24/11/2025

φροντίδα, συχνά αντιμετωπιζόμενα κοινωνικά ως «φορτίο» ή «βάρος» (Hooyman & Kiyak, 2023:46).

Η διαστάρωση της ηλικίας με άλλους κοινωνικούς παράγοντες υπογραμμίζει ότι οι ηλικιακές ταξινομήσεις δεν απεικονίζουν απλώς βιολογικά στάδια, αλλά ενσωματώνουν κοινωνικές ιεραρχίες που διαμορφώνουν τον τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτείται η γήρανση. Γι' αυτό, όροι όπως «άτομα τρίτης ηλικίας» ή «ηλικιωμένοι» συνδέονται συχνά με αρνητικά στερεότυπα και μπορεί να ενισχύουν προκαταλήψεις σχετικά με την ηλικία. Ο όρος Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας (ΑΜΗ) κερδίζει προτίμηση, καθώς θεωρείται λιγότερο στιγματιστικός και αναδεικνύει την ποικιλία των εμπειριών της γήρανσης (Hooyman & Kiyak, 2023:5). Στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου, θα υιοθετηθεί αυτή η ορολογία για σαφή και συνεκτική αναφορά εφεξής.

6. Η προσέγγιση της τρίτης ηλικίας από τη σκοπιά της Θεωρίας Κοινωνικής Αναπαραγωγής

Το αναλυτικό πλαίσιο επιδιώκει τη σύνδεση της τρίτη ηλικίας με τη Θεωρία της Κοινωνικής Αναπαραγωγής. Η φροντίδα Ατόμων Μεγαλύτερης Ηλικίας (ΑΜΗ) αποτελεί έναν τομέα όπου η κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής γίνεται ιδιαίτερα εμφανής.

Στις χώρες του Παγκόσμιου Βορρά, η αύξηση της διάρκειας ζωής και η μείωση των γεννήσεων δημιουργούν γηράσκουσες κοινωνίες, όπου οι ενήλικες συχνά επιβαρύνονται με δυσβάσταχτες φροντίδες, εν μέσω αυξανόμενων εργασιακών και κοινωνικών απαιτήσεων. Παράλληλα, η μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην έμμισθη εργασία, η αστικοποίηση και η διάλυση υποστηρικτικών δικτύων οδηγούν σε απομόνωση και περιορισμένες μορφές αλληλοβοήθειας. Όπως επισημαίνει η Federici (2020), τα οφέλη της επιμήκυνσης της ζωής επισκιάζονται από τη μοναξιά, την ευαλωτότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η αύξηση του προσδόκιμου ζωής συγκρούεται με την ποιότητα της ζωής μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία.

Ταυτόχρονα, η φροντίδα των ηλικιωμένων παραμένει η λιγότερο εκτιμημένη μορφή αναπαραγωγικής εργασίας. Η Federici (2020) υπογραμμίζει ότι η κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής δεν προκύπτει από τη δημογραφική γήρανση καθαυτή, αλλά από την καπιταλιστική απαξίωση της αναπαραγωγικής εργασίας και από την κατηγοριοποίηση των ηλικιωμένων ως «μη παραγωγικών». Τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας λογίζονται ως βάρος για την οικονομία και την κοινωνία καθώς κρίνεται ότι «απορροφούν αξία χωρίς να την παράγουν» (Federici, 2020: 269). Παράλληλα, η νεοφιλελεύθερη λογική επιμένει ότι η αναπαραγωγή αποτελεί προσωπική ευθύνη, ενώ διατηρείται ο μύθος ότι οι ηλικιωμένοι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να είναι «παππούδες και γιαγιάδες». Σε πολλές προκαπιταλιστικές κοινωνίες όμως αντιμετωπιζόνταν ως πολύτιμα μέλη της κοινότητας, θεματοφύλακες της συλλογικής μνήμης και εμπειρίας (Federici, 2020: 269).

Η προσέγγιση της τρίτης ηλικίας μέσα από τη ΘΚΑ αποκαλύπτει πώς ο καπιταλισμός παράγει δομικά ανισότητες στην κατανομή πόρων και υποστήριξης (Estes et al., 2003: 48). Το τι θεωρείται εργασία εξαρτάται τόσο από το φύλο του ατόμου όσο και από το πλαίσιο στο οποίο πραγματοποιείται. Συγκεκριμένα, παραδοσιακά οι δραστηριότητες των ανδρών θεωρούνται εργασία στην επίσημη αγορά, ενώ οι αντίστοιχες γυναικείες συχνά αναγνωρίζονται ως φροντίδα ή αγάπη, είτε πραγματοποιούνται στο σπίτι είτε στην αθέατη οικονομική σφαίρα (Estes, Biggs & Phillipson, 2003:48). Συνεπώς, αναδεικνύεται η έμφυλη διάσταση της φροντίδας καθώς κατά κύριο λόγο ανατίθενται οι υπηρεσίες φροντίδας σε γυναίκες: απλήρωτα μέλη της οικογένειας με ηθική και ψυχολογική πίεση, σε μετανάστριες οι οποίες αφήνουν πίσω τις δικές τους οικογένειες, υποβάλλονται σε ψυχική και σωματική καταπόνηση και αντιμετωπίζουν περιορισμένη πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους (Stark, 2005, Kotsadam, 2011).

Η έμφυλη οπτική είναι κρίσιμη τόσο για τις παρόχους φροντίδας όσο και για τους/τις λήπτες/λήπτριες. Οι μοναχικές γυναίκες υπερβαίνουν αριθμητικά τους άνδρες στην τρίτη ηλικία όχι μόνο για βιολογικούς λόγους, αλλά και ως αποτέλεσμα πατριαρχικών κοινωνικών συμβάσεων στους ετεροκανονικούς γάμους καθώς οι άνδρες παντρεύονται νεότερες γυναίκες ή έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να προχωρήσουν σε δεύτερο γάμο μετά από διαζύγιο.

Αν ληφθούν υπόψη οι διαφορές στη συμμετοχή στην αγορά εργασίας και η πρόσβαση σε σταθερή απασχόληση, που αποτελούν επίσης συνέπεια της αυξημένης φροντιστικής ευθύνης των γυναικών (Kotsadam, 2011), τότε οι γυναίκες ενώ παρέχουν περισσότερη φροντίδα, άμισθη και έμμισθη, λαμβάνουν λιγότερη φροντίδα από τους συντρόφους τους, κυρίως λαμβάνουν άμισθη φροντίδα από άλλες γυναίκες συγγενείς εκτός των συντρόφων και είναι πιο πιθανό να πληρώνουν για φροντίδα, παρά το γεγονός ότι διαθέτουν λιγότερους οικονομικούς πόρους (Stark, 2005).

Επίσης, η συζήτηση για τη συνταξιοδότηση και τις συντάξεις συχνά περιορίζεται στις συνθήκες φροντίδας χωρίς να περιλαμβάνει τα συστήματα υποστήριξης για τους ανθρώπους που μεγαλώνουν και για όσες τους φροντίζουν, ανεξάρτητα από το αν εργάζονται επ' αμοιβή ή όχι. Εφόσον η αναπαραγωγική εργασία δεν αναγνωρίζεται επίσημα ως εργασία, οι γυναίκες που παραμένουν νοικοκυρές πλήρους απασχόλησης μπορούν να αποκτήσουν συνταξιοδοτικά δικαιώματα μόνο μέσω της έμμισθης εργασίας του συζύγου τους. Σε περίπτωση διαζυγίου, ωστόσο, δεν κατοχυρώνονται αντίστοιχα δικαιώματα. Όσο περισσότερο φροντίζουν οι γυναίκες τα άλλα μέλη της οικογένειας, τόσο μειώνεται η φροντίδα που λαμβάνουν οι ίδιες, καθώς τα κριτήρια για την παροχή συνταξιοδοτικής προστασίας επικεντρώνονται αποκλειστικά στην έμμισθη εργασία. Παράλληλα, η φροντίδα θεωρείται κοινωνικά ως προαιρετικό στάδιο της ζωής, ακριβώς λόγω της καπιταλιστικής υποτίμησης της αναπαραγωγικής εργασίας, αντί να αναγνωρίζεται ως κρίσιμη συλλογική διαδικασία.

Η ΘΚΑ αναδεικνύει τις ανισότητες στη φροντίδα και υπογραμμίζει ότι η αναγνώριση και η αξιολόγηση της αναπαραγωγικής εργασίας αποτελούν παράγοντες κομβικής σημασίας για την ενδυνάμωση των ατόμων που εργάζονται στον τομέα αυτόν. Το αναλυτικό πλαίσιο της ΘΚΑ και η εστίαση στην τρίτη ηλικία επιτρέπουν στο έργο ELDERWISE να επικεντρωθεί στην καταπολέμηση των ανισοτήτων στη φροντίδα, καλύπτοντας τόσο τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, τις παρόχους φροντίδας με αμοιβή και μέλη του οικογενειακού περιβάλλοντος που συντονίζουν το οικοσύστημα φροντίδας. Η συμπερίληψη αυτών των διαφορετικών μερών αναγνωρίζει τους ανταγωνισμούς: ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας - που προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν το κόστος φροντίδας- και τις φροντίστριες, καθώς και την αμφισημία της φροντίδας - ανάμεσα στην αγάπη/νοιάξιμο και την εργασιακή υποτίμηση. Η συλλογική διαπραγμάτευση με στόχο την αναδιοργάνωση αυτών των ανταγωνισμών αναγνωρίζοντας τις διαφορετικές ανάγκες και στρατηγικές ενδυνάμωσης κάθε πλευράς αποτελεί βασική πρόκληση και πεδίο στο οποίο φιλοδοξεί να συμβάλει το έργο ELDERWISE.

Η προσέγγιση αυτή προωθεί την πολιτικοποίηση της φροντίδας και την υπέρβαση της απαξιοτικής αναπαράστασης των ηλικιωμένων ως οικονομικού βάρους ή της φροντίδας ως προαιρετικού σταδίου της ζωής. Ταυτόχρονα, ενισχύει τη διαγενεακή και ταξική αλληλεγγύη, προβάλλοντας τη φροντίδα ως κρίσιμη, συλλογική και κοινωνική διαδικασία. Η τεχνολογική καινοτομία μπορεί να υποστηρίξει τη φροντίδα, αλλά δεν μπορεί να υποκαταστήσει τις κοινωνικές σχέσεις ούτε τη σημασία της αναπαραγωγικής εργασίας. Η καταπολέμηση των ανισοτήτων απαιτεί αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις και στην αναγνώριση της φροντίδας ως κοινωνικού και πολιτικού ζητήματος, καθιστώντας την πολιτική της φροντίδας εργαλείο διαγενεακής και ταξικής αλληλεγγύης (Federici, 2020).

7. Η τρίτη ηλικία στην Ελλάδα και οι ανάγκες φροντίδας

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (2025), έως το 2030 ένα στα έξι άτομα παγκοσμίως θα είναι ηλικίας 60 ετών και άνω. Ο αριθμός των ανθρώπων σε αυτή την ηλικιακή ομάδα αναμένεται να αυξηθεί από ένα δισ. το 2020 σε 1,4 δισ. το 2030. Παράλληλα, ο πληθυσμός των ατόμων ηλικίας 80 ετών και άνω προβλέπεται να τριπλασιαστεί μεταξύ 2020 και 2050, φτάνοντας τα 426 εκ.

Στην Ελλάδα, το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης είναι ιδιαίτερα εμφανές. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2024), η χώρα κατατάσσεται πλέον στην τρίτη θέση μεταξύ των πιο «γερασμένων» πληθυσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ταυτόχρονα, παρατηρείται έντονη χωρική ανισοκατανομή, καθώς σχεδόν τρεις στους τέσσερις κατοίκους συγκεντρώνονται στις δύο μεγάλες μητροπολιτικές περιοχές—Αθηνών και Θεσσαλονίκης—καθώς και σε λίγα ακόμη μεγάλα αστικά κέντρα και την άμεση περιφέρειά τους (Κοτζαμάνης, 2021). Η τάση αυτή αποτυπώνεται στα στατιστικά δεδομένα. Ο συνολικός πληθυσμός της Ελλάδας αναμένεται να μειωθεί από 10,438 εκ. το 2022 σε 7,778 εκ, το 2070, ενώ ο δείκτης εξάρτησης ηλικιωμένων² προβλέπεται να αυξηθεί από 39,0 το 2022 σε 74,4 (Eurostat, 2024).

Παράλληλα, το προσδόκιμο ζωής συνεχίζει να βελτιώνεται: για τους άνδρες εκτιμάται ότι είναι στα 79,3 έτη και για τις γυναίκες σε 84,5 έτη. Αντίστοιχα, το προσδόκιμο ζωής στα 65 έτη αναμένεται να ανέβει από 18,7 σε 23,9 έτη για τους άνδρες και από 21,7 σε 26,7 έτη για τις γυναίκες (Eurostat, 2024).

Η δημογραφική αυτή εξέλιξη δεν αποτυπώνεται μόνο σε απόλυτους αριθμούς, αλλά και στην αναδιάρθρωση της ηλικιακής σύνθεσης του πληθυσμού. Η γήρανση δεν σημαίνει απλώς ότι αυξάνονται τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας· σημαίνει κυρίως ότι η αναλογία τους στο σύνολο του πληθυσμού αυξάνεται, μεταβάλλοντας τις ισορροπίες ανάμεσα στις ηλικιακές ομάδες (Εμκε-Πουλοπούλου, 1983). Στην περίπτωση της Ελλάδας, η μεταβολή αυτή οφείλεται κυρίως σε δύο παράγοντες: την αύξηση του προσδόκιμου ζωής, που οδηγεί σε γήρανση από την κορυφή της δημογραφικής πυραμίδας, και τη διαρκή υποχώρηση της γονιμότητας, που προκαλεί γήρανση από τη βάση (WHO, 2025).

Παράλληλα, τα οικονομικά δεδομένα καταδεικνύουν σημαντικές προκλήσεις για τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας. Η ΕΛΣΤΑΤ (2025) κατέγραψε ότι το 18,8% των ατόμων 65+ αντιμετωπίζει τον κίνδυνο φτώχειας, ο οποίος ορίζεται ως το ποσοστό των ατόμων που ζουν σε νοικοκυριά με συνολικό ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το 60% του εθνικού διάμεσου εισοδήματος. Επιπλέον, το 77% των ατόμων άνω των 65 ετών λαμβάνει μηνιαία μέση σύνταξη 643 ευρώ³ (ΗΔΙΚΑ, 2020). Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται και με βάση το φύλο: το 64% των γυναικών λαμβάνει σύνταξη στην ηλικία των 74 ετών, σε σύγκριση με το 90% των ανδρών, καταδεικνύοντας έμφυλες ανισότητες στην οικονομική ασφάλεια της τρίτης ηλικίας.

Ο συνδυασμός των παραπάνω δημογραφικών και οικονομικών τάσεων εξηγεί γιατί η γήρανση του πληθυσμού αποτελεί σημαντική κοινωνική και οικονομική πρόκληση στην Ελλάδα, με άμεση

² Ο δείκτης αυτός ορίζεται ως το ποσοστό του πληθυσμού 65 ετών και άνω σε σχέση με τον πληθυσμό ηλικίας 15–64 ετών

³ <https://www.timafoundation.org/el/third-age/> (πρόσβαση 30/11/2025)

επίδραση στο σύστημα κοινωνικής προστασίας και την καθημερινή ζωή των ηλικιωμένων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2024, Κοτζαμάνης, 2021). Η εισοδηματική φτώχεια δεν αποτελεί, ωστόσο, τον μοναδικό παράγοντα της φτώχειας φροντίδας, η οποία αναφέρεται στις ανεκπλήρωτες ανάγκες φροντίδας του ηλικιωμένου πληθυσμού. Η έννοια των «ανεκπλήρωτων αναγκών φροντίδας» προέρχεται από τη γεροντολογική έρευνα, η οποία, επηρεασμένη από ιατρικές προσεγγίσεις, επικεντρώνεται στη συχνότητα εμφάνισης, τα αίτια και τις συνέπειες διαφορετικών καταστάσεων υγείας και λειτουργικών περιορισμών στους ηλικιωμένους (Καραμεσίνη, 2025).

Παράλληλα, οι κοινωνικοί προσδιοριστές —όπως η στέγαση, η εισοδηματική κατάσταση, η διατροφή, η εκπαίδευση, η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, η μετακίνηση και η δυνατότητα απασχόλησης— επηρεάζουν σημαντικά την ποιότητα ζωής και την ικανότητα των ηλικιωμένων να ανταποκριθούν στις καθημερινές τους ανάγκες (Hooyman & Kiyak, 2023: 107). Η δημογραφική γήρανση, επομένως, δεν αφορά μόνο την αύξηση των ηλικιωμένων ατόμων, αλλά επιβάλλει και την ανάγκη για συστηματική διερεύνηση των αναγκών τους και των φροντιστών τους, ώστε να διαμορφωθούν αποτελεσματικές πολιτικές και πρακτικές φροντίδας.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2015) αναφέρεται στη λειτουργική υγεία των ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, η οποία συνδέεται με τα χαρακτηριστικά που επιτρέπουν στους ανθρώπους να εκτελούν δραστηριότητες της καθημερινής ζωής και να συμμετέχουν σε δραστηριότητες που απολαμβάνουν, διασφαλίζοντας έτσι την ευημερία τους. Από αυτή την προσέγγιση προκύπτουν δύο βασικές έννοιες που αξιολογούν το επίπεδο της λειτουργικής ικανότητας: οι δραστηριότητες καθημερινής ζωής (Activities of Daily Living – ADLs) και οι λειτουργικές δραστηριότητες καθημερινής ζωής (Instrumental Activities of Daily Living – IADLs) (Hooyman & Kiyak, 2023:101).

Οι δραστηριότητες καθημερινής ζωής (ADLs) περιγράφουν την ικανότητα ενός ατόμου να εκτελεί βασικές δραστηριότητες αυτοεξυπηρέτησης, όπως η σίτιση, το μπάνιο, το ντύσιμο, η χρήση της τουαλέτας, η βόδιση και η έγερση από καρέκλα (Hooyman & Kiyak, 2023: 101). Αντίστοιχα, οι λειτουργικές δραστηριότητες καθημερινής ζωής (IADLs) αναφέρονται στην ικανότητα εκτέλεσης πιο σύνθετων και πολυδιάστατων δραστηριοτήτων που απαιτούν αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, όπως η διαχείριση φαρμάκων και χρημάτων, η προετοιμασία γευμάτων, η πραγματοποίηση τηλεφωνικών κλήσεων και η χρήση μέσων μαζικής μεταφοράς (Hooyman & Kiyak, 2023: 101).

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (2024), στην Ελλάδα δύο στις πέντε γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας (39%) και ένας στους τέσσερις άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας (26%) αναφέρουν τουλάχιστον έναν σοβαρό περιορισμό στις δραστηριότητες καθημερινής ζωής (ADLs) ή στις λειτουργικές δραστηριότητες καθημερινής ζωής (IADLs), γεγονός που υποδηλώνει σημαντική ανάγκη για μακροχρόνια υποστήριξη στον ηλικιωμένο πληθυσμό. Παρόλο που είναι λιγότερο συχνά, έντονες ανάγκες φροντίδας (μετρημένες ως περιορισμοί σε τρεις ή περισσότερες ADLs ή IADLs) αναφέρονται από το 8,3% των ηλικιωμένων γυναικών και το 4,6% των ηλικιωμένων ανδρών.

Η θέση των ΑΜΗ στην οικογένεια και στην κοινωνία μεταβάλλεται με τη σταδιακή συρρίκνωση οικονομικών δυνατοτήτων και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η γήρανση δεν θα έπρεπε να ταυτίζεται με φτώχεια ή απομόνωση. Οι ανάγκες των ηλικιωμένων είναι πολυδιάστατες και επηρεάζονται τόσο από υγειονομικούς παράγοντες όσο και από κοινωνικοοικονομικούς και ψυχολογικούς

παράγοντες, όπως η μοναξιά, η φτώχεια, η απώλεια στέγης, η εγκατάλειψη, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, η κατάθλιψη, ο υποσιτισμός, η κακή στοματική υγιεινή, η πολυφαρμακία ή η μη σωστή φαρμακευτική συμμόρφωση, και η έλλειψη σωματικής άσκησης λόγω περιορισμένης κινητικότητας.

Λαμβάνοντας υπόψη το δημογραφικό γήρας και τις ανάγκες των ηλικιωμένων, η ανάγκη για μακροχρόνια φροντίδα θα αποτελέσει σημαντικό αντικείμενο διερεύνησης στο ερευνητικό έργο. Η μακροχρόνια φροντίδα παρέχεται για παρατεταμένα χρονικά διαστήματα από μέλη της οικογένειας, φίλους ή άλλα άτομα της κοινότητας (άτυπες φροντίστριες) ή από επαγγελματίες φροντίδας (τυπικοί φροντιστές).

Η μελέτη του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (2024) συστηματοποιεί τις ανάγκες για τη μακροχρόνια φροντίδα σε κατηγορίες. Πρώτη είναι οι ανάγκες υγειονομικής περίθαλψης, που περιλαμβάνουν υπηρεσίες για τον έλεγχο, την αξιολόγηση και τη διαχείριση καταστάσεων υγείας που σχετίζονται με τη μείωση της εγγενούς ικανότητας και της λειτουργικής ικανότητας των ηλικιωμένων. Ακολουθεί η ανάγκη για κοινωνική φροντίδα και υποστήριξη, με στόχο την αντιμετώπιση περιορισμών και την βελτιστοποίηση της λειτουργικότητας, παρέχοντας βοήθεια και υποστήριξη στα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (συμπεριλαμβανομένης της προσωπικής φροντίδας, της κοινωνικής συμμετοχής, της διάθεσης βοηθητικών προϊόντων, της προσβασιμότητας σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους), καθώς και υποστήριξη για την κάλυψη των αναγκών των φροντιστών. Υπάρχουν και οι ανάγκες παρηγορητικής/ανακουφιστικής φροντίδας, που περιλαμβάνουν υπηρεσίες με στόχο τη βελτίωση της ποιότητας ζωής και της πορείας προς τον θάνατο για τα άτομα στο τελικό στάδιο της ζωής τους.

Στο πλαίσιο του έργου, η καταγραφή και ανάδειξη των αναγκών των ηλικιωμένων και του οικοσυστήματος φροντίδας θεωρείται κρίσιμη. Ο στόχος δεν περιορίζεται απλώς στην αποτύπωση της τρέχουσας κατάστασης, αλλά περιλαμβάνει την αναζήτηση ακάλυπτων και μη εκφρασμένων αναγκών ώστε να αναδειχθούν νέες ανάγκες και νέοι τρόποι ικανοποίησής τους. Η προσέγγιση αφορά τόσο την ποσοτική (π.χ. πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, οικονομική ασφάλεια) όσο και την ποιοτική διάσταση (αυτονομία, αξιοπρέπεια, κοινωνική συμμετοχή), επιδιώκοντας τη διαμόρφωση νέων πρακτικών και πολιτικών που ενισχύουν τη φροντίδα. Με αυτόν τον τρόπο, η έρευνα στρέφεται πέρα από το βιοϊατρικό μοντέλο, ενσωματώνοντας την κοινωνική διάσταση των αναγκών και την ολιστική κατανόηση της φροντίδας. Με αυτόν τον τρόπο, το ερευνητικό έργο δεν επιδιώκει απλώς να περιγράψει, αλλά να διαμορφώσει νέες δυνατότητες, πρακτικές και παρεμβάσεις που θα ενισχύσουν τη φροντίδα, θα μειώσουν τις ανισότητες και θα συμβάλλουν σε ουσιαστική κοινωνική αλλαγή.

8. Σύστημα φροντίδας ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας στην Ελλάδα

Το ερευνητικό έργο περιλαμβάνει και τη χαρτογράφηση των υφιστάμενων υπηρεσιών φροντίδας και των δομών που υποστηρίζουν τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (ΑΜΗ). Όπως έχει αναλυθεί ήδη, η φροντίδα και η κατάσταση των ΑΜΗ στην Ελλάδα είναι ένα πολυδιάστατο και σύνθετο ζήτημα. Συνοπτικά, μπορεί να προσεγγιστεί με βάση τη σχέση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής παρέμβασης και θέτοντας τα εξής ερωτήματα 1) Ποιος φροντίζει – αυτοεξυπηρέτηση, η οικογένεια, το κράτος, ο τρίτος τομέας, η αγορά; 2) Ποιος πληρώνει – το άτομο, η οικογένεια, το κράτος ή συνδυασμός; και 3) Πώς και πού παρέχεται η φροντίδα -εντός οίκου ή εκτός; (Μουσουρού, 2002: 30).

Στην ελληνική κοινωνία, η οικογένεια παραμένει ο κύριος πυλώνας φροντίδας. Έρευνες όπως η EUROFAMCARE⁴ (2003–2005) δείχνουν ότι πάνω από το 80% της καθημερινής φροντίδας παρέχεται από μέλη της οικογένειας, κυρίως γυναίκες μέσης ηλικίας, οι οποίες αντιμετωπίζουν υψηλά επίπεδα επιβάρυνσης και περιορισμένη υποστήριξη από τις επίσημες υπηρεσίες μακροχρόνιας φροντίδας (Triantafyllou et al., 2006). Η πανευρωπαϊκή έρευνα SHARE καταγράφει παρόμοια φαινόμενα, όπως υψηλή εξάρτηση από άτυπη φροντίδα, πολυνοσηρότητα και περιορισμούς στις καθημερινές δραστηριότητες, κατατάσσοντας την Ελλάδα μεταξύ των χωρών με περιορισμένη κρατική παρέμβαση (Triantafyllou et al., 2006).

Το ελληνικό σύστημα κοινωνικής προστασίας (κοινωνική ασφάλιση, υγεία και κοινωνική πρόνοια) χαρακτηρίζεται ως μεικτό και εντάσσεται στο λεγόμενο Νότιο Ευρωπαϊκό Μοντέλο Κοινωνικής Προστασίας (Καραμεσίνη, 2025). Αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «οικογενειοκεντρικού καθεστώτος πρόνοιας», όπου το κράτος λειτουργεί κυρίως ως δευτερεύων μηχανισμός υποστήριξης, αφήνοντας την κύρια ευθύνη φροντίδας στα μέλη της οικογένειας. Από ανθρωπολογική σκοπιά, η ελληνική κοινωνία προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στους δεσμούς συγγένειας και στις οικογενειακές υποχρεώσεις, με την οικογένεια να αποτελεί τον κύριο πυλώνα φροντίδας για τα ΑΜΗ (Aslanidou et al., 2025). Οι κοινωνικές πρακτικές, οι παραδοσιακές υποχρεώσεις και οι αξίες της οικογένειας καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό ποιος παρέχει φροντίδα, με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αναλαμβάνουν δυσανάλογα μεγάλο φορτίο άτυπης φροντίδας, τόσο μέσα στο νοικοκυριό όσο και στο πλαίσιο ευρύτερων οικογενειακών δικτύων (Triantafyllou et al., 2006).

Σύμφωνα με την τυπολογία, στις μεσογειακές χώρες, παρόλο που έχουν συστήματα κοινωνικής προστασίας τύπου Bismarck, η εξάρτηση στην τρίτη ηλικία αντιμετωπίστηκε με βάση την αρχή της κοινωνικής αρωγής απέναντι στα ηλικιωμένα άτομα που δεν μπορούσαν να λάβουν φροντίδα από την οικογένεια και με χρηματοδότηση μέσω γενικής φορολογίας (υπολειμματικές-προνοιακές παροχές) (Καραμεσίνη, 2025). Σε χώρες της Βόρειας Ευρώπης (Σουηδία, Ιρλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο, Δανία, Φινλανδία, Νορβηγία), το πρόβλημα της εξάρτησης στην τρίτη ηλικία είναι ευθύνη του κράτους και στα συστήματα ηπειρωτικής Ευρώπης, η εξάρτηση των ηλικιωμένων θεωρείται ένα νέο είδος κινδύνου, έναντι του οποίου οι εργαζόμενοι και οι λοιποί πολίτες έχουν την ευθύνη και την υποχρέωση να ασφαλιστούν καθολικά (Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία,

⁴ <https://www.ukc.de/extern/eurofamcare/> (πρόσβαση 27/11/2025)

Λουξεμβούργο). Η τυπολογία στηρίζεται σε δύο μεγέθη που προσδιορίζουν την κεντρική λειτουργία των συστημάτων μακροχρόνιας φροντίδας: τις δημόσιες δαπάνες για μακροχρόνια φροντίδα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ και το μερίδιο (%) των επιδομάτων φροντίδας στο σύνολο των δημόσιων δαπανών για μακροχρόνια φροντίδα.

Συνοπτικά, το ελληνικό κράτος δεν έχει αναπτύξει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα ολιστικής φροντίδας· η φροντίδα παρέχεται κυρίως από την οικογένεια και άτυπα δίκτυα (Εμκε - Πουλοπούλου, 1999). Η αύξηση του προσδόκιμου ζωής αυξάνει τη ζήτηση για ιατρική φροντίδα και κοινωνικές υπηρεσίες, ενώ η ανάγκη ανάπτυξης υπηρεσιών που στηρίζουν τον άτυπο τομέα φροντίδας είναι επείγουσα. Η ενίσχυση της κοινωνικής συμμετοχής των ΑΜΗ, μέσω δραστηριοτήτων και ανοικτών δομών, μπορεί να μειώσει την κοινωνική απομόνωση και να βελτιώσει την ποιότητα ζωής τους.

Η κατάσταση που υπάρχει στην Ελλάδα για τα ΑΜΗ χαρακτηρίζεται από συνδυασμό δημόσιων επιδομάτων και δομών φροντίδας. Οι βασικές μορφές επιδομάτων είναι:

- Σύνταξη: χωρίζεται σε γήρατος (σχετίζεται με τα χρόνια εργασιακής ασφάλειας), θανάτου και αναπηρίας ή ανικανότητας εργασίας⁵.
- Επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης Ανασφάλιστων Υπερηλίκων: δίνεται σε ανασφάλιστους ηλικιωμένους άνω των 67 ετών που δεν λαμβάνουν άλλη σύνταξη ή ασφαλιστική παροχή, με ποσό 360 ευρώ μηνιαίως⁶.

Επιπλέον, υπάρχουν δομές ανοιχτής περίθαλψης και προγράμματα κοινωνικής φροντίδας τα οποία στοχεύουν στην παραμονή των ΑΜΗ στην κοινότητα και σε ό,τι συμπεριλαμβάνεται μέσα σε αυτήν: στο οικείο περιβάλλον της οικογένειας, της γειτονιάς, του φιλικού περίγυρου.

Οι δομές ανοιχτής φροντίδας⁷ είναι οι ακόλουθες:

- Κέντρα Ανοιχτής Προστασίας Ηλικιωμένων (ΚΑΠΗ): θέτουν ως στόχο την παραμονή των ηλικιωμένων στην κοινότητα, ενισχύοντας τη συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες και ψυχαγωγία. Τα ΚΑΠΗ δημιουργήθηκαν το 1979 υπό την αιγίδα του Υπουργείου Υγείας.
- Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας Ηλικιωμένων (ΚΗΦΗ): υποστηρίζουν ηλικιωμένους που δεν μπορούν να αυτοεξυπηρετηθούν πλήρως, ενώ το οικογενειακό τους περιβάλλον αντιμετωπίζει κοινωνικά ή οικονομικά προβλήματα.
- Λέσχες Φιλίας: είναι χώροι όπου ΑΜΗ μπορούν να αναζητήσουν επαφή με συνομηλίκους, κοινωνική υποστήριξη και ψυχαγωγία. Πραγματοποιείται επίσης δημιουργική απασχόληση, εργοθεραπεία, φυσιοθεραπεία, ημερήσιες εκδρομές, επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους. Στόχος είναι η εξοικείωση των ΑΜΗ με τα προβλήματα της τρίτης ηλικίας, η προσαρμογή τους στις καινούργιες συνθήκες ζωής, η ομαλή συνύπαρξη με τους νεότερους και η παροχή ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος ιδίως σε ανθρώπους που δεν έχουν οικονομικά μέσα ή οικογένεια να τους φροντίσει.

⁵ <https://ypergasias.gov.gr/koinoniki-asfalisi/syntaxeis/kyria-syntaxi/> (πρόσβαση 1/12/2025)

⁶ <https://minscfa.gov.gr/ilikiomenoi/> (πρόσβαση 1/12/2025)

⁷ Όπως παραπάνω

- Πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι»: προσφέρει φροντίδα στο σπίτι. Σύμφωνα με τις προδιαγραφές του προγράμματος, τα ΑΜΗ λαμβάνουν υπηρεσίες φροντίδας κοντά στο οικείο τους περιβάλλον, ελαχιστοποιώντας έτσι την πιθανότητα κοινωνικής απομόνωσης σε περίπτωση εγκλεισμού σε ιδρυματική δομή, όταν δεν υπάρχει οικογένεια ή αυτή πάψει να ενδιαφέρεται.

Οι δομές κλειστής φροντίδας⁸ περιλαμβάνουν:

- Τις Μονάδες Φροντίδας Ηλικιωμένων (ΜΦΗ), που παρέχουν διαμονή και φροντίδα σε αυτο-εξυπηρετούμενα και μη ΑΜΗ. Οι ΜΦΗ μπορεί να έχουν μη κερδοσκοπικό (π.χ. φιλανθρωπικά σωματεία, Εκκλησία) ή κερδοσκοπικό χαρακτήρα (κερδοσκοπικά νομικά πρόσωπα) και αδειοδοτούνται από την οικεία Περιφέρεια σύμφωνα με τον Ν. 2345/1995 και τις σχετικές υπουργικές αποφάσεις.
- Τα Θεραπευτήρια Χρονίων Παθήσεων, τα οποία απευθύνονται σε χρονίως πάσχοντα ΑΜΗ. Αυτές οι μονάδες αδειοδοτούνται από τις οικείες Περιφέρειες σύμφωνα με το ΠΔ 631/1974 και λειτουργούν συμπληρωματικά προς τις δημόσιες και μη κερδοσκοπικές δομές φροντίδας.

Παράλληλα, ο ιδιωτικός τομέας προσφέρει ψηφιακές υπηρεσίες και πλατφόρμες φροντίδας οι οποίες υποστηρίζουν την πρόσβαση σε πληροφορίες, υπηρεσίες υγείας και κοινωνική υποστήριξη. Συνεπώς, παρατηρείται και στη χώρα μας διεύρυνση των μορφών οικονομίας της πλατφόρμας οι οποίες έχουν εισέλθει δυναμικά στο πεδίο της φροντίδας (Notes from Below, 2025).

Τέλος, στο πεδίο της φροντίδας ηλικιωμένων έχουν εισέλθει και Φορείς Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας (ΚΑΛΟ). Με βάση τα στοιχεία του πλέον επικαιροποιημένου Γενικού Μητρώου Φορέων ΚΑΛΟ (2/2025), εντοπίζονται 26 ενεργοί Φορείς ΚΑΛΟ με κύρια δραστηριότητα τον τομέα φροντίδας ηλικιωμένων (συνήθως σε συνδυασμό με αναπηρία). Από αυτούς του 26 Φορείς ΚΑΛΟ: οι 18 είναι Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (ΚΟΙΝΣΕΠ) συλλογικής και κοινωνικής ωφέλειας, οι 3 είναι ΚΟΙΝΣΕΠ ένταξης ευάλωτων ομάδων το οποίο συνεπάγεται ότι τουλάχιστον το 35% των μελών και εργαζομένων προέρχονται από ευάλωτες κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν και τα άτομα με αναπηρία και 4 είναι Αστικές Μη Κερδοσκοπικές Εταιρείες, ενώ περιλαμβάνεται και ένας Κοινωνικός Συνεταιρισμός Περιορισμένης Ευθύνης (ΚΟΙΣΠΕ). Οι 24 δομές εδράζονται στην Περιφέρεια Αττικής (6 εξ αυτών στο Δήμο Αθηναίων), ενώ στην παρούσα φάση καμία δεν εντοπίζεται στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας παρόλο που η τελευταία περιλαμβάνει το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Ελλάδας (δήμος Θεσσαλονίκης). Από τις 26 ενεργές ΚΟΙΝΣΕΠ, οι 22 δεν παρέχουν κατάλυμα.

Στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου, θα δοθεί έμφαση στο φάσμα των υπηρεσιών που παρέχονται κατ' οίκον προκειμένου να διερευνηθεί η δυνατότητα υποστήριξης της ημι-αυτόνομης διαβίωσης. Σε αυτό το πλαίσιο, θα γίνει έρευνα σε υπηρεσίες που προσφέρονται από ΟΤΑ (Βοήθεια στο Σπίτι), από ιδιωτικές κερδοσκοπικές επιχειρήσεις και από Φορείς ΚΑΛΟ με στόχο τον εντοπισμό των ομάδων-στόχου που εξυπηρετούνται και των κριτηρίων επιλεξιμότητας, τη διερεύνηση του

⁸ <https://minscfa.gov.gr/ilikiomenoi/> (πρόσβαση 1/12/2025)

φάσματος των υπηρεσιών που παρέχονται, την αποτύπωση του μοντέλου χρηματοδότησης και των εργασιακών συνθηκών των παρόχων.

9. Προεικονιστικές πρακτικές στην κοινωνική αναπαραγωγή και φροντίδα

Με τον όρο προεικονιστική πρακτική (prefigurative practice) αναφερόμαστε σε διάφορες μορφές αυτο-οργάνωσης και πολιτικής συμμετοχής που επιδιώκουν να αντιστοιχίσουν τα μέσα με τους σκοπούς μέσω της πρακτικής εφαρμογής διαφορετικών διαδικασιών και πρακτικών παροχής αγαθών και υπηρεσιών (Monticelli, 2021). Η υλοποίηση αυτών των διαδικασιών και πρακτικών αποδεικνύεται διαφορετική από τους κυρίαρχους τρόπους οργάνωσης και συνεργασίας (π.χ. προσφυγή σε αρχές άμεσης δημοκρατίας, οριζόντια συνεργασία κ.λπ.). Οι προεικονιστικές πρακτικές περιλαμβάνουν προσεγγίσεις και πρακτικές όπως τα Κοινά (Commons) και η Κοινωνική (και) Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ).

Τα Κοινά αναφέρονται σε πόρους και αγαθά που ανήκουν συλλογικά, μοιράζονται και διαχειρίζονται από μια κοινότητα, συχνά βάσει αρχών κοινής επιμέλειας, πρόσβασης και βιωσιμότητας (Ostrom, 1990). Τα Κοινά περιλαμβάνουν τόσο υλικούς πόρους, όπως γη, νερό και δάση, όσο και άυλα αγαθά όπως γνώση, ψηφιακό περιεχόμενο και πολιτιστικά αγαθά. Σε αντίθεση με ιδιωτικούς ή κρατικούς πόρους, τα κοινά χαρακτηρίζονται από διακυβέρνηση που διαχειρίζεται η κοινότητα και που δίνει προτεραιότητα στη δίκαιη χρήση, στο συλλογικό όφελος και στη μακροχρόνια βιωσιμότητα (Bollier & Helfrich, 2012). Ένα ρεύμα της σχετικής βιβλιογραφίας προβάλλει τα Κοινά ως αντικαπιταλιστική στρατηγική (Caffentzis και Federici, 2014, Linebaugh, 2008, De Angelis, 2007). Παρά τις μεταξύ τους διαφορετικές αποχρώσεις, τονίζουν την αναγκαιότητα των Κοινών απέναντι στις συνεχιζόμενες περιφράξεις της γης και των πόρων και την επανα-εμπορευματοποίηση πρώην δημόσιων αγαθών. Υπογραμμίζουν επίσης τη σημασία αυτών των μορφών αντίστασης για την επινόηση νέων μορφών συνεργασίας και τελικά κοινωνικών σχέσεων (commoning), αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη διαρκή απειλή της ενσωμάτωσής τους στον καπιταλισμό.

Η Κοινωνική (και) Αλληλέγγυα Οικονομία (ΚΑΛΟ) δηλώνει τη σύνθεση δύο εννοιολογικών πλαισίων: της κοινωνικής οικονομίας και της αλληλέγγυας οικονομίας (Adam, 2019). Και οι δύο αναφέρονται σε οικονομικές δραστηριότητες που δεν ακολουθούν την τυπική καπιταλιστική λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους (Laville, 2010, Utting, 2015). Στοχεύουν στην οικονομική δημοκρατία μέσω της προσήλωσης στις αρχές της ανεξαρτησίας και της δημοκρατικής λήψης αποφάσεων. Η αλληλέγγυα οικονομία προσθέτει στο μικρο-επίπεδο (π.χ. τρόπος λειτουργίας ενός συνεταιρισμού) την αναζήτηση ενός ευρύτερου πολιτικού σχεδίου που συνεπάγεται συστημικό κοινωνικό μετασχηματισμό. Η ΚΑΛΟ περιλαμβάνει συνεταιρισμούς, σωματεία, αλληλοβοηθητικές εταιρείες, ιδρύματα, κοινωνικές επιχειρήσεις, ομάδες αυτοβοήθειας και άλλες οντότητες που λειτουργούν σύμφωνα με τις αξίες και αρχές της (ILO, 2022). Οι Laville και Eynaud (2019) θεωρητικοποιούν τις πρακτικές της ΚΑΛΟ ως υβριδικές μορφές που αρθρώνουν διαφορετικές αρχές σύμφωνα με το αναλυτικό πλαίσιο του Πολάνυι (αμοιβαιότητα, αναδιανομή, αγοραία ανταλλαγή). Αυτή η θεωρητικοποίηση δεν υπερασπίζεται τις πρακτικές της ΚΑΛΟ σε αντικαπιταλιστική βάση για δύο κυρίως λόγους: Πρώτον, το πλαίσιο αυτό αποστασιοποιείται από αναλύσεις που βασίζονται στην κυριαρχία και ολότητα της λογικής του κεφαλαίου. Αντίθετα, αναγνωρίζει πως ακόμη και σε κοινωνίες κυριαρχούμενες από την αγορά υπάρχει πλουραλισμός αρχών και πρακτικών. Δεύτερον, οι πρακτικές της ΚΑΛΟ υποστηρίζονται όχι λόγω μιας ρητής αντικαπιταλιστικής κατεύθυνσης, αλλά επειδή επιτρέπουν πλουραλιστικές διαμορφώσεις και ανοιχτό πειραματισμό στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, διευρύνοντας τη δημοκρατία και την αλληλεγγύη στην οικονομία και τη δημόσια σφαίρα.

Η σύνδεση των Κοινών και της ΚΑΛΟ με την κοινωνική αναπαραγωγή έχει προσεγγιστεί τόσο από μελετητές με σαφή αντικαπιταλιστικό προσανατολισμό (De Angelis, 2017· Federici, 2019b) όσο και από μελετητές που υιοθετούν το πλουραλιστικό αναλυτικό πλαίσιο του Πολάνυι (Guérin et al., 2021a) ή/και υπερασπίζονται τα κοινά της φροντίδας.

Στην πρώτη κατηγορία, η Federici (2019b) τονίζει τη σημασία των Κοινών στην κοινωνική αναπαραγωγή εξετάζοντας συγκεκριμένα παραδείγματα σε ποικίλα περιβάλλοντα του Παγκόσμιου Βορρά και Νότου. Αυτές οι πρακτικές περιλαμβάνουν κινήματα γης, κοινοτικούς κήπους και αστική γεωργία, γυναικείους συνεταιρισμούς και συλλογικότητες παραγωγικής εργασίας σε τομείς φροντίδας παιδιών, υγείας και φροντίδας ηλικιωμένων. Εντοπίζει κρίσιμα πλεονεκτήματα σε αυτές τις πρακτικές, καθώς: διασφαλίζουν την επιβίωση των κοινοτήτων αντίστασης, αμφισβητούν νέες περιφράξεις που προκαλούνται από νέους κύκλους ιδιωτικοποιήσεων, αναδεικνύουν τον καθοριστικό ρόλο των γυναικών στη διατήρηση της ζωής και του πλανήτη, επαναξιολογούν την κοινωνικά αναπαραγωγική εργασία που συστηματικά υποτιμάται στον καπιταλισμό, σπάνε την απομόνωση της εξατομικευμένης παροχής υπηρεσιών σε αυτούς του τομείς έντασης εργασίας προωθώντας τη συλλογική ευθύνη και την κοινή παροχή. Ο De Angelis (2017) αντιστρέφει την αναλυτική κατεύθυνση. Εξετάζει την αναπαραγωγή μέσα στο σύστημα των Κοινών ως αναπαραγωγή των ίδιων των Κοινών — ως όλες τις δραστηριότητες που παρέχουν υλική αυτονομία στα Κοινά, συμπεριλαμβανομένης της φροντίδας, της τροφής, της ενέργειας και της στέγασης. Αναλύει επίσης, στο πλαίσιο της έννοιας της αναπαραγωγής, την ικανότητα των Κοινών να αναπαράγονται, έστω και σε διαφορετικές διαμορφώσεις, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και ανάγκες.

Στη δεύτερη κατηγορία, οι Guérin et al. (2021a) συγκεντρώνουν και εξετάζουν συγκεκριμένα παραδείγματα από τον Παγκόσμιο Νότο ώστε να οικοδομήσουν τη θεωρητική τους άρθρωση της αλληλέγγυας οικονομίας και της κοινωνικής αναπαραγωγής βασισμένοι στην επιστημολογία της «ενδεχομενικότητας» (possibilism). Εξερευνούν «τις δυνατότητες εμφάνισης νέων κοινωνικών σχέσεων, ούτε οικιακών ούτε καπιταλιστικών, αλλά καθοδηγούμενων από αλληλεγγύη και φεμινιστικές αξίες, για την αναδιοργάνωση της κοινωνικής αναπαραγωγής» (Guérin et al., 2021a, 19, μετάφραση). Εντοπίζουν τέσσερις διαδικασίες μέσω των οποίων οι πρακτικές της ΚΑΛΟ μπορούν να αναδιοργανώσουν την κοινωνική αναπαραγωγή με βιώσιμο και ισότιμο τρόπο: α) αντίσταση μέσω κοινοτικοποίησης της κοινωνικής αναπαραγωγής, β) επέκταση της κοινωνικής αναπαραγωγής στην αναπαραγωγή της ζωής, ανθρώπινης και μη ανθρώπινης, και των οικοσυστημάτων, γ) χρηματική και συμβολική ανατίμηση των κοινωνικά αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων, δ) ανάπτυξη μη καπιταλιστικών και μη οικιακών πρακτικών μέσω της άρθρωσης των αρχών της αμοιβαιότητας, της αναδιανομής, της οικιακής διαχείρισης και της αγοράς, υπό την κυριαρχία των αρχών της ισότητας και της δημοκρατίας (Guérin et al., 2021b, 47–48).

Η αναδυόμενη βιβλιογραφία για τα «κοινά της φροντίδας» (Zechner, 2022, Dengler et al., 2025, Sánchez, 2023, Ruiz Cayuela, 2023, Abram et al., 2025) ενσωματώνει δημιουργικά τη διαγνωστική δύναμη της ΘΚΑ και την αξιοποιεί μέσα σε ένα πλαίσιο που αναδεικνύει επίσης τις ηθικές, σχεσιακές και συναισθηματικές διαστάσεις της φροντίδας—το «πλεόνασμα πέρα από την εργασία»—ως πτυχές που πρέπει να αναγνωριστούν, να υποστηριχθούν και να κοινωνικοποιηθούν, αντί να μετακυλίνουν σε όσες/όσους διαθέτουν τη μικρότερη δυνατότητα άρνησης. Το ερώτημα που θέτουν είναι πώς μπορεί να αναδιοργανωθεί το όριο μεταξύ δημόσιου

και ιδιωτικού, ώστε η φροντίδα να μοιράζεται, να οργανώνεται και να αποτιμάται συλλογικά— ακριβώς επειδή είναι αναγκαία αλλά όχι εύκολη, φυσική ή συμμετρική. Εστιάζουν στη συλλογική διακυβέρνηση της φροντίδας, όχι στην ατομική ηρωοποίηση ή στη φεμινικοποιημένη φύση της.

Αντιθέτως, η Fraser (2023), παρά την υιοθέτηση του αναλυτικού πλαισίου του Πολάνυι και την ένταξη συνεταιρισμών και αυτοοργανωμένων εγχειρημάτων στην εκδοχή της για τον σοσιαλισμό του 21ου αιώνα, θεωρεί τους υποστηρικτές της ΚΑΛΟ ως φορείς μιας εξιδανικευμένης άποψης περί κοινότητας και φροντίδας. Κατά τη γνώμη της, οι υπερασπιστές της ΚΑΛΟ αποτυγχάνουν να κατανοήσουν ότι αυτές οι «πρακτικές δεν αποτελούν μόνο τόπους κριτικής αλλά και αναπόσπαστα μέρη της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων» (Fraser, 2023, 113, μετάφραση). Συνεπώς, η ένταξη αυτών των πρακτικών—πόσο μάλλον η πρόκρισή τους ως προνομιακών πεδίων— στο ρεπερτόριο αντικαπιταλιστικών αγώνων αμφισβητείται έντονα. Η βασική λογική είναι ότι, αντί να κατανοούνται τα Κοινά και η ΚΑΛΟ ως προϊόν αναγκαιότητας λόγω των νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας, εξυψώνονται ως η κατεξοχήν αντικαπιταλιστική στρατηγική (Gonzalez & Neton, 2014). Η Del Re (2015), αναγνωρίζοντας μεν αυτές τις πρακτικές ως εξαιρετικούς μηχανισμούς ενδυνάμωσης και συλλογικής συνείδησης, υπογραμμίζει πως αποτελούν μέσα κοινωνικοποίησης του κόστους της κοινωνικής αναπαραγωγής και, ως εκ τούτου, είναι συμβατές με τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές λιτότητας. Ακόμη χειρότερα, ιδίως οι κοινωνικές επιχειρήσεις που είναι ρητά προσανατολισμένες στην αγορά, μπορούν να εργαλειοποιηθούν ως δούρειος ίππος για την ήπια ιδιωτικοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών πρόνοιας (Adam, 2018) και να υπονομεύσουν περαιτέρω οποιαδήποτε έννοια καθολικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων (Marques, 2014). Η Ferguson (2020) τονίζει ότι οι αγώνες κοινωνικής αναπαραγωγής δεν πρέπει να εγκαταλείψουν τις πιεστικές διεκδικήσεις για κοινωνικοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής με βάση τη δημόσια χρηματοδότηση και παροχή μέσω συγκεκριμένης αγωνιστικής δράσης και σύνδεσης των αγώνων που αφορούν την παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή.

Με βάση τα παραπάνω, η αμφισημία της φροντίδας και της κοινωνικής αναπαραγωγής διαπερνά και τις πολιτικές στρατηγικές για τον μετασχηματισμό της. Η δυναμική των πρωτοβουλιών Κοινών και ΚΑΛΟ ως κοινωνικά αναπαραγωγικών αγώνων δεν πρέπει ούτε να υπερεκτιμάται ούτε να υποτιμάται. Δεν φιλοδοξούμε να εντοπίσουμε έναν μη-καπιταλιστικό χαρακτήρα σε μια μεμονωμένη πρωτοβουλία. Πρώτον, όπως σημειώνουν οι μελετητές που βασίζονται στην αναλυτική παράδοση του Πολάνυι (Guérin et al., 2021a & 2021b), οι διαφορετικές αρχές λειτουργίας δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένους θεσμούς (π.χ. αναδιανομή = κράτος, οικιακή διαχείριση = οικογένεια), καθώς κάθε θεσμός διαπερνάται από όλες τις αρχές σε διαφορετικές διαμορφώσεις ως προς την κυρίαρχη αρχή (αγοραία ανταλλαγή). Η διαρκής υπόμνηση αυτής της διαπερατότητας λειτουργεί ως χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο. Παράλληλα, είναι κρίσιμο να αναπτυχθεί η θεωρητικοποίηση αυτών των πρακτικών στη συγκεκριμένη ιστορική τους συνθήκη, εντός υπαρχουσών καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών και θεσμικών διαδρομών του κοινωνικού κράτους (η ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού κράτους και της αρχής της αναδιανομής στο πλαίσιο της χρηματιστικοποίησης, η ιδιαιτερότητα της καπιταλιστικής οικογένειας και της αρχής της αμοιβαιότητας στο πλαίσιο της κεντρικότητας του χρέους). Δεύτερον, αυτές οι πρακτικές υπάρχουν μέσα σε ένα σύστημα υπό την κυριαρχία της καπιταλιστικής αξίας. Υποτάσσονται αναγκαστικά στις επιταγές της, άμεσα ή έμμεσα. Ως εκ τούτου, η αναζήτηση υπέρβασης του καπιταλισμού εδώ και τώρα επιφορτίζει τα συγκεκριμένα παραδείγματα με ένα βάρος υπέρμετρο—ένα βάρος που δεν θα έπρεπε να καλούνται να σηκώσουν εξαρχής.

Τα κοινά της φροντίδας, τα αναπαραγωγικά κοινά και οι πρωτοβουλίες ΚΑΛΟ στο πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής και φροντίδας—διαπερνώνται τόσο από εκμεταλλευτικούς μηχανισμούς, όπως αναδεικνύει η ΘΚΑ, όσο και από τη συναισθηματική υφή της φροντίδας, όπως αναδεικνύει ο λόγος για τη φροντίδα. Αυτή η εγγενής αμφισημία γίνεται παραδεκτή ως εστίαση του ερευνητικού έργου στην ΚΑΛΟ και στις νέες θεσμικές προτάσεις για τη φροντίδα ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας.

10. Η μετασχηματιστική δυναμική της ΚΑΛΟ στη φροντίδα ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας

Το ερευνητικό έργο υπερασπίζεται την «αξία» των Κοινών και της ΚΑΛΟ ως πεδία για την ανάπτυξη αγώνων γύρω από την κοινωνική αναπαραγωγή βάσει των εξής αλληλένδετων προτάσεων. Τα Κοινά και η ΚΑΛΟ μπορούν να λειτουργήσουν στην κατεύθυνση του κοινωνικού μετασχηματισμού της κοινωνικής αναπαραγωγής στον βαθμό που επιδρούν α) στο σύστημα αναγκών και β) στις κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούν τα υποκείμενα εντός οικοσυστημάτων φροντίδας. Στη συνέχεια, επιχειρούμε να αποσαφηνίσουμε πώς νοηματοδοτούμε την αλλαγή του συστήματος κοινωνικών αναγκών και πώς την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων.

Αναφορικά με το σύστημα των κοινωνικών αναγκών, τα Κοινά και οι πρωτοβουλίες ΚΑΛΟ εξετάζονται στον βαθμό που μπορούν να επαναπολιτικοποιήσουν το σύστημα των κοινωνικών αναγκών (Adam, forthcoming). Για να ακολουθήσουμε αυτή την κατεύθυνση, πρέπει πρώτα να ιστοριοποιήσουμε το υπάρχον σύστημα αναγκών, ώστε να ανοίξουν υποσχόμενοι δρόμοι τόσο για θεωρητική διερεύνηση όσο και για πρακτικό πειραματισμό. Συγκεκριμένα, ο καπιταλισμός προσδιορίζει την παραγωγή και ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών με τέσσερις διακριτούς τρόπους:

- αφήνει πολλές κοινωνικές ανάγκες ανικανοποίητες επειδή δεν μπορούν να υποστηριχθούν από επαρκή αγοραστική δύναμη (effective demand)·
- καθιστά άορατες τις κοινωνικές ανάγκες που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν μέσω αγοραίας ανταλλαγής·
- παράγει τρόπους ικανοποίησης αναγκών που στοχεύουν πρωτίστως στη διευκόλυνση της αξιοποίησης του κεφαλαίου· και
- καταστέλλει συλλογικούς τρόπους ικανοποίησης αναγκών.

Κι όμως, αυτοί ακριβώς οι περιορισμοί μπορούν να λειτουργήσουν και ως πεδία αμφισβήτησης, ανοίγοντας τον δρόμο προς έναν ευρύτερο κοινωνικό μετασχηματισμό. Συγκεκριμένα, οι εν λόγω πρακτικές έχουν τη δυνατότητα να:

- αναδείξουν τη μη ικανοποίηση υπαρχουσών κοινωνικών αναγκών,
- διευκολύνουν την άρθρωση νέων κοινωνικών αναγκών
- προτείνουν τρόπους ικανοποίησης που μεταβάλλουν τη μορφή και το περιεχόμενο των κοινωνικών αναγκών, και
- πολιτικοποιήσουν εναλλακτικούς τρόπους συλλογικής παροχής.

Οι πρακτικές των Κοινών και της ΚΑΛΟ αποτελούν μέρος των αγώνων κοινωνικής αναπαραγωγής όχι με βάση κάποιο δεοντολογικό κριτήριο, αλλά με βάση την κοινωνικο-υλική τους λειτουργία. Η σημαντικότερη συμβολή τους δεν είναι ότι επιδιώκουν την επανανοηματοδότηση της αξίας της αναπαραγωγικής εργασίας — εξάλλου η αξία, με την καπιταλιστική της έννοια, δεν αποτελεί στόχο προς διεκδίκηση. Η κριτική τους συμβολή έγκειται στον τρόπο που αποκαλύπτουν τη λογική του κεφαλαίου (Adam, 2025). Πρώτον, αναδεικνύουν κοινωνικές ανάγκες (ποιοτική διάσταση) που θεωρούνται «μη νόμιμες» με βάση αυτήν τη λογική (De' Ath, 2018), δηλαδή κοινωνικές ανάγκες που δεν επιτρέπεται να αναδυθούν επειδή ο τρόπος ικανοποίησής τους δεν συμβάλλει στην αξιοποίηση του κεφαλαίου. Δεύτερον, μπορούν και συχνά συμβάλλουν στην ικανοποίηση ακάλυπτων κοινωνικών αναγκών (ποσοτική διάσταση) για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες οι οποίες δεν μπορούν να τις υποστηρίξουν με την κατάλληλη αγοραστική δύναμη. Τρίτον, συλλογικοποιούν τον τρόπο ικανοποίησης κοινωνικών αναγκών. Οι

συλλογικοί τρόποι ικανοποίησης έχουν τη δυνατότητα να μεταβάλλουν τη μορφή και το περιεχόμενο των ίδιων των κοινωνικών αναγκών. Θεωρούμε αυτήν την αναλυτική διερεύνηση κρίσιμη στον βαθμό που μπορεί να απελευθερώσει τη δυνατότητα ενός διαφορετικού συστήματος αναγκών και αξιών χρήσης σε μια μετα-καπιταλιστική προοπτική.

Αναφορικά με την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων, μας ενδιαφέρει πώς ο οργανωτικός τύπος της πρακτικής ΚΑΛΟ επιδρά στις διαφορές ισχύος και αναδιαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μερών των οικοσυστημάτων φροντίδας. Με επίκεντρο τη φροντίδα Ατόμων Μεγαλύτερης Ηλικίας (ΑΜΗ), διερευνούμε διαφορετικούς οργανωτικούς τύπους της ΚΑΛΟ και συνεξετάζουμε τους τρόπους με τους οποίους επιδρούν σε παρόχους, λήπτριες και συντονίστριες φροντίδας. Συγκεκριμένα, η μελέτη των φορέων ΚΑΛΟ στον τομέα της φροντίδας ΑΜΗ αποκαλύπτει μια ιδιαίτερα σύνθετη και πολυεπίπεδη πραγματικότητα, την οποία μπορούμε να αναλύσουμε μέσα από τέσσερις άξονες:

- τον σκοπό λειτουργίας,
- τη σύνθεση των μελών,
- το αντικείμενο της δραστηριότητάς τους, και
- τη νομική μορφή

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει αυτήν την τυπολογία οργανωτικών τύπων της ΚΑΛΟ στη φροντίδα ΑΜΗ.

Πίνακας 3 Τυπολογία των φορέων ΚΑΛΟ στον τομέα της φροντίδας ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας

Άξονες	Κατηγορίες	Χαρακτηριστικά	Παραδείγματα
1. Σκοπός λειτουργίας	Συλλογική ωφέλεια	Εστίαση στα μέλη	Συνεταιρισμοί εργαζομένων, αλληλασφαλιστικά ταμεία.
	Κοινωνική ωφέλεια	Δράσεις υπέρ εύλωτων ομάδων	Ιδρύματα, ΜΚΟ, σωματεία
	Μικτός σκοπός (συλλογική + κοινωνική ωφέλεια)	συνδυασμός οικονομικής δραστηριότητας με κοινωνικό όφελος.	Κοινωνικές επιχειρήσεις ένταξης, Κοινωνικοί συνεταιρισμοί
2. Σύνθεση μελών	Ομοιογενείς φορείς	Συμμετοχή μιας μόνο κατηγορίας εμπλεκομένων της αλυσίδας φροντίδας (π.χ. εργαζόμενοι ή χρήστες).	Συνεταιρισμοί εργαζομένων ή χρηστών.
	Πολυσυμμετοχικοί φορείς	Συμμετοχή εργαζομένων, χρηστών, οικογενειών, τοπικών φορέων, δήμων.	Κοινοτικοί συνεταιρισμοί, πολυσυμμετοχικοί συνεταιρισμοί
3. Αντικείμενο δραστηριότητας	Φορείς με κύρια δραστηριότητα την φροντίδα	Από κατ' οίκον βοήθεια έως πρόληψη, ψυχική υγεία, δημιουργική απασχόληση.	Συνεταιρισμοί φροντίδας

	Φορείς με δευτερεύουσα/ συμπληρωματική δραστηριότητα τη φροντίδα	Αξιοποίηση υφιστάμενης βάσης μελών και υποδομής..	Αγροτικοί συνεταιρισμοί, πιστωτικοί συνεταιρισμοί, αλληλασφαλιστικά ταμεία
4. Νομική μορφή	Άτυπες συλλογικότητες	Τοπικότητα, εθελοντισμός, αλληλεγγύη, αμοιβαιότητα	Τράπεζες χρόνου, κοινοτικά δίκτυα φροντίδας
	Νομικά πρόσωπα	Θεσμική υπόσταση	Κοινωνικές επιχειρήσεις, εταιρείες περιορισμένης ευθύνης

Ως προς τον σκοπό, οι φορείς ΚΑΛΟ διακρίνονται σε εκείνους που αποσκοπούν πρωτίστως στη συλλογική ωφέλεια των μελών τους, συχνά μέσω συνεταιριστικών σχημάτων ή αλληλασφαλιστικών ταμείων, και σε εκείνους που εστιάζουν στην κοινωνική ωφέλεια, όπως ιδρύματα, σωματεία και Μη Κερδοσκοπικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) επιδιώκοντας την υπεράσπιση δικαιωμάτων και την υποστήριξη ευάλωτων ομάδων, όπως είναι οι ΑΜΗ ή οι μετανάστριες εργαζόμενες στη φροντίδα. Παράλληλα, αναγνωρίζεται μια τρίτη κατηγορία φορέων που συνδυάζουν τη συλλογική και κοινωνική ωφέλεια, χαρακτηριστικό παράδειγμα των οποίων αποτελούν οι κοινωνικοί επιχειρήσεις ένταξης, οι οποίες συχνά λειτουργούν συνεταιριστικά, και επιδιώκουν τη συλλογική ωφέλεια των μελών τους που ανήκουν κατά κανόνα σε ευάλωτες ομάδες αλλά και την ευρύτερη κοινωνική ωφέλεια της κοινότητας στην οποία δραστηριοποιούνται (ILO, 2016).

Εξίσου κρίσιμη είναι η **σύνθεση των μελών**. Με βάση αυτόν τον άξονα, μπορούμε να διακρίνουμε ομοιογενή σχήματα που συγκροτούνται από μια μόνο κατηγορία εμπλεκόμενων του οικοσυστήματος φροντίδας —όπως αποκλειστικά από εργαζόμενες ή λήπτες— αλλά και πολυσυμμετοχικούς (multi-stakeholder) φορείς, οι οποίοι διευρύνουν την έννοια της συμμετοχής συμπεριλαμβάνοντας εργαζόμενες, λήπτες, μέλη οικογενειών, τοπικούς φορείς, προμηθευτές ή δημοτικές αρχές (iCareCoops, 2017). Η πολυ-συμμετοχικότητα συνάδει με τη διαδικασία αλληλεξάρτησης όλων των εμπλεκόμενων στο οικοσύστημα φροντίδας (Girard, 2023).

Ως προς το **αντικείμενο δραστηριότητας**, παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ορισμένοι φορείς επικεντρώνονται αποκλειστικά στη φροντίδα, είτε παρέχοντας εξαιρετικά εξειδικευμένες παραϊατρικές υπηρεσίες περιορισμένου εύρους είτε υιοθετώντας μια ολιστική προσέγγιση, η οποία καλύπτει ευρύ φάσμα υπηρεσιών, από την πρόληψη και την ψυχολογική υποστήριξη έως τη δημιουργική απασχόληση ΑΜΗ. Άλλοι φορείς, αν και δραστηριοποιούνται σε διαφορετικούς τομείς —όπως αγροτικοί ή πιστωτικοί συνεταιρισμοί— αναπτύσσουν συμπληρωματικά δράσεις κοινωνικής φροντίδας, αξιοποιώντας την υφιστάμενη οργάνωση και βάση μελών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πρώτοι συνεταιρισμοί υγείας στην Ιαπωνία, οι οποίοι αναδύθηκαν ιστορικά από αγροτικούς συνεταιρισμούς με στόχο την κάλυψη των αναγκών των μελών τους (Girard, 2022, Girard, 2023, Jetté et al., 2023).

Ως προς τη **νομική μορφή**, συναντάμε τόσο άτυπες συλλογικότητες με κοινοτική βάση και συχνά ριζοσπαστικό χαρακτήρα (όπως οι τράπεζες χρόνου από και για ΑΜΗ-κατοίκους της περιοχής όπου παρέχουν και χρησιμοποιούν ποικίλες υπηρεσίες έχοντας ως μονάδα μέτρησης τον χρόνο), (Murtagh, 2017)), όσο και θεσμοθετημένα νομικά πρόσωπα, τα οποία προκύπτουν είτε από ομάδες ενδιαφερομένων, είτε από άτυπες πρωτοβουλίες που αποκτούν σταδιακά νομική υπόσταση, είτε

από ήδη υφιστάμενες οργανώσεις οι οποίες αναπτύσσουν νέους, αυτόνομους φορείς προκειμένου να ενσωματώσουν πιο συστηματικά δράσεις φροντίδας. Η διεθνής εμπειρία αναδεικνύει μια ποικιλομορφία ως προς τις νομικές μορφές με τις οποίες ενδύονται οι φορείς ΚΑΛΟ: όπως συνεταιρισμοί εργαζομένων, συνεταιρισμοί ληπτών, πολυσυμμετοχικοί συνεταιρισμοί, αλληλασφαλιστικά ταμεία (mutuals), σωματεία, ιδρύματα και κοινωνικές επιχειρήσεις (είτε ως νομική μορφή είτε ως νομικό status), ενώ ενίοτε παρατηρείται η προσφυγή σε πιο συμβατικές νομικές μορφές, όπως η εταιρεία περιορισμένης ευθύνης, για λόγους νομικής ασφάλειας και μείωσης της γραφειοκρατίας (ILO, 2016). Σημαντικές δυσκολίες ανακύπτουν όταν το συνεταιριστικό δίκαιο δεν προβλέπει πολυσυμμετοχικούς συνεταιρισμούς, με αποτέλεσμα να χρειάζεται ιδιαίτερη προσαρμογή του καταστατικού γύρω από ζητήματα διακυβέρνησης, εκπροσώπησης και λήψης αποφάσεων, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται ισότιμη μεταχείριση όλων των κατηγοριών μελών (iCareCoops, 2017).

Η τυπολογία των οργανωτικών τύπων επιδρά στις σχέσεις που αναπτύσσονται αλλά και στο φάσμα των υπηρεσιών που παρέχονται. Το ερευνητικό έργο επικεντρώνει στην κατ' οίκον φροντίδα. Ο Gawande (2014) διατύπωσε τολμηρά επιχειρήματα και άνοιξε δρόμους που αλλάζουν τον τρόπο σκέψης σχετικά με τις αναγκαίες ρυθμίσεις για τη φροντίδα, με τρόπο που να σέβεται την αυτονομία και να ενισχύει την ποιότητα ζωής μέχρι το τέλος. Τόνισε ρητά τη σημασία της παρατεταμένης υποβοηθούμενης αλληλεξαρτώμενης μη ιδρυματικής διαβίωσης και των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων.

Κατά κανόνα, η παροχή κατ' οίκον υπηρεσιών εξακολουθεί να παραμένει ομογενοποιημένη και τυποποιημένη, βασισμένη στη λογική one-size-fits-all. Ο λήπτης αντιμετωπίζεται ως παθητικός δέκτης, καθώς οι υπηρεσίες επικεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στην κάλυψη βασικών καθημερινών αναγκών — όπως καθαρισμός, προσωπική υγιεινή, μαγείρεμα και σίτιση. Αν και αυτή η προσέγγιση καλύπτει άμεσα και πρακτικά ζητήματα, δεν συμβάλλει στη μακροπρόθεσμη ευημερία των ΑΜΗ. Η απουσία δραστηριοτήτων που ενισχύουν τη φυσική άσκηση, την πρωτοβουλία και τη νοητική εγρήγορση μπορεί να επιταχύνει τη μείωση της κινητικότητας, να επιδεινώσει την ψυχική υγεία και να περιορίσει τις δυνατότητες κοινωνικής συμμετοχής. Έτσι η συμβατική αυτή προσέγγιση δεν προάγει την αυτενέργεια, δηλαδή την ικανότητα συνειδητής δράσης, η οποία καλλιεργεί την αίσθηση ελέγχου και συνδέεται με κρίσιμες ψυχολογικές, κοινωνικές και λειτουργικές διαστάσεις. Η απώλειά του ελέγχου συχνά οδηγεί το άτομο να αισθάνεται αβοήθητο και, σταδιακά, να υφίσταται απομόνωση και κοινωνικό αποκλεισμό (Nummijoki & Engeström, 2010). Για τον λόγο αυτό, κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος η μετάβαση από τυποποιημένες υπηρεσίες σε υπηρεσίες συνδιαμορφούμενες από τον λήπτη και την πάροχο. Η προσέγγιση της συνδιαμόρφωσης επιτρέπει στον λήπτη να αξιολογεί τις ανάγκες και τις εμπειρίες του, να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και να έχει ουσιαστικό λόγο στη διαμόρφωση της υπηρεσίας που λαμβάνει.

Ο Πίνακας 4 αποτυπώνει τους διαφορετικούς τρόπους εμπλοκής των ληπτών υπηρεσιών φροντίδας: από την απλή χρήση εξατομικευμένων υπηρεσιών μέχρι τη συνδιαμόρφωση και συνδιοίκηση ενός φορέα ΚΑΛΟ. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, συναντούμε σχήματα όπου ΑΜΗ λειτουργούν ταυτόχρονα ως πάροχοι και λήπτες υπηρεσιών φροντίδας ή ακόμη και ως ιδρυτές επιχειρήσεων ΚΑΛΟ, αξιοποιώντας δεξιότητες, εμπειρίες και κοινωνικά δίκτυα (Murtagh, 2017). Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης η συμβολή συνταξιούχων επαγγελματιών του τομέα υγείας και πρόνοιας, στην οργάνωση τοπικών εγχειρημάτων φροντίδας σε αγροτικές περιοχές, όπου η

πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες υγείας είναι περιορισμένη. Συστήνοντας ή/και συμμετέχοντας σε συνεταιρισμούς φροντίδας, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας αρνούνται στην πράξη το στερεότυπο της αδυναμίας· αντιθέτως επιδεικνύουν ισχυρή παρουσία σε συλλογικές πρωτοβουλίες, συχνά συμβάλλοντας ως εθελοντές, εργαζόμενες, ως λήπτες και πάροχοι. Σε ορισμένα σχήματα, αξιοποιούνται ακόμη και ψηφιακές πλατφόρμες διευκολύνοντας την εξατομικευμένη επιλογή παρόχων, ενώ οι παρεχόμενες υπηρεσίες μπορεί να κυμαίνονται από οικιακή υποστήριξη έως κοινωνική συντροφιά και ψυχαγωγία. Η στενή σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ παρόχου και λήπτη διαφοροποιεί βαθιά αυτά τα εγχειρήματα από τα παραδοσιακά κέντρα μεγάλης κλίμακας, τα οποία συχνά παρέχουν απρόσωπες υπηρεσίες χαμηλής ποιότητας.

Πίνακας 4 Βαθμός συμμετοχής των μερών στη διαμόρφωση του οικοσυστήματος φροντίδας

Βαθμός συμμετοχής	Περιγραφή	Παραδείγματα
Παθητική χρήση υπηρεσιών	Τυποποιημένες υπηρεσίες· ο λήπτης δεν έχει λόγο στη διαμόρφωση.	Κλασικές κατ' οίκον υπηρεσίες.
Εξατομικευμένες υπηρεσίες	Προσαρμογή στο άτομο, αλλά χωρίς ενεργή συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων.	Εξατομικευμένες υπηρεσίες μικρής κλίμακας
Συνδιαμόρφωση υπηρεσιών (co-configuration)	Ο λήπτης συμμετέχει ενεργά σε σχεδιασμό, feedback, προσαρμογή υπηρεσίας.	Συνεταιριστικές πλατφόρμες επιλογής παρόχου.
Συνδιοίκηση / συμμετοχή στη διακυβέρνηση	Συμμετοχή σε όργανα απόφασης· δημοκρατική διακυβέρνηση.	Πολυσυμμετοχικοί συνεταιρισμοί με μέλη χρήστες και παρόχους και μέλη του συγγενικού περιβάλλοντος, φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης
Διπλός ρόλος: λήπτης-πάροχος / ιδρυτής	Τα ΑΜΗ είναι και πάροχοι και λήπτες	Τράπεζες χρόνου, συνεταιρισμοί φροντίδας σε αγροτικές περιοχές

Το ζήτημα της ενδυνάμωσης δεν περιορίζεται μόνο στον λήπτη. Η αποκλειστική επικέντρωση στις ανάγκες του λήπτη, ενέχει τον κίνδυνο της όξυνσης της εκμετάλλευσης για τον πάροχο. Η νεοφιλελεύθερη διαχείριση της φροντίδας έχει συνοδευτεί ιστορικά με την πελατειοκεντρική προσέγγιση όπου αναγνωρίζονται μόνο οι ανάγκες των ληπτών των υπηρεσιών σε βάρος των αναγκών των παρόχων (Nadasen, 2023). Η συστηματική υποτίμηση των αναγκών των παρόχων, ιδιαίτερα υπό το πρίσμα της αυξανόμενης συμμετοχής μεταναστριών στην ανάληψη των συγκεκριμένων καθηκόντων σε καθεστώς μεγάλης επισφάλειας, επιδρά εξουθενωτικά στις

παρόχους εντείνοντας την εκμετάλλευση μέσα από την εσωτερίκευση του δόγματος της αγάπης και της προσφοράς. Αυτή η πραγματικότητα μπορεί να οδηγήσει στην υποτίμηση των αναγκών φροντίδας και κοινωνικής αναπαραγωγής των ίδιων των παρόχων και των οικείων τους. Από τη μια, η πάροχος καλείται να προσαρμόζει το περιεχόμενο των υπηρεσιών στα συγκεκριμένα δεδομένα, να αναστοχάζεται διαρκώς και να δοκιμάζει νέες πρακτικές που ανταποκρίνονται στις πραγματικές ανάγκες του λήπτη (Nummijoki and Engeström, 2010). Από την άλλη, χρειάζεται ειδική μέριμνα ώστε ο οργανωτικός τύπος να προσφέρει ενδυνάμωση και στον πάροχο μέσα από τη θεσμική αναγνώριση, τη διασφάλιση πρόσβασης σε κοινωνικά δικαιώματα και την κάλυψη των δικών του αναγκών κοινωνικής αναπαραγωγής και φροντίδας.

Επιπλέον, η συζήτηση για τα συστήματα παροχής κατ'οίκον φροντίδας αγνοεί ή/και δεν συμπεριλαμβάνει τα μέλη του ευρύτερου συγγενικού και κοινωνικού περιβάλλοντος τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως συντονιστές/ριες του οικοσυστήματος φροντίδας ή/και να πλαισιώσουν τον μηχανισμό στήριξης προς όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη. Εν ολίγοις, μετατρέπει μια δυναμικά συλλογική διευθέτηση, σε μια δυαδική σχέση εξάρτησης η οποία ασκείται με προβληματικό τρόπο ή/και χωρίς να αναδιατάσσει το οικοσύστημα της φροντίδας και τις κοινωνικές σχέσεις που το διαπερνούν.

Με βάση τα παραπάνω, οι πρακτικές της ΚΑΛΟ έχουν μετασχηματιστική δυνατότητα να αναδιατάξουν τις υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις στο οικοσύστημα φροντίδας ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας στον βαθμό που αναγνωρίζουν α) όλα τα εμπλεκόμενα μέρη και β) την εγγενή αμφισημία της πρακτικής της φροντίδας ως συναισθηματική σχέση, στοργή, και εμπιστοσύνη και ως εργασιακή σχέση η οποία ενσωματώνει στοιχεία εκμετάλλευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, οι δυνατότητες της ΚΑΛΟ δεν προϋποτίθενται ως μια πιθανότητα win-win σεναρίου όπου όλα τα μέρη κερδίζουν, αλλά αναδεικνύουν ρητούς και άρρητους ανταγωνισμούς καθώς και πιθανότητες εν μέρει υπέρβασής τους σε μια νέα συλλογική διευθέτηση.

Τέλος, η δυνατότητα μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων εδράζεται σε μεγάλο βαθμό και στον τρόπο με τον οποίο εισέρχονται οι κρατικοί θεσμοί στην αναδιοργάνωση. Η έκφραση και η ικανοποίηση των αναγκών είναι εξαρτημένες από το εκάστοτε πλαίσιο: όταν η δημόσια και/ή κοινοτική παροχή θεωρείται δεδομένη, οι προσδοκίες αυξάνονται· όταν τέτοιες δομές απουσιάζουν, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και οι οικογένειές τους αναπτύσσουν ατομικούς μηχανισμούς αντιμετώπισης, που συχνά οδηγούν σε ανικανοποίητες ή ανεπαρκώς καλυμμένες ανάγκες. Ακόμη και όταν υπάρχουν δημόσιοι φορείς και/ή ιδιωτικά ιδρύματα χρηματοδοτούμενα από το κράτος, η έλλειψη μηχανισμών ελέγχου και οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες αντίστοιχα οδηγούν σε επιδείνωση των συνθηκών εργασίας των φροντιστριών, συμπεριλαμβανομένου και του χρόνου που αφιερώνεται ανά άτομο που έχει ανάγκη φροντίδας (Baines & Daly, 2021· Almeida et al., 2022). Αυτό, με τη σειρά του, προκαλεί αυξανόμενη δυσαρέσκεια των ληπτών των υπηρεσιών προς την τυπική φροντίδα και προσφυγή σε άτυπες λύσεις μέσω ανασφάλιστων μεταναστριών φροντιστριών. Ωστόσο, όταν η φροντίδα παρέχεται υπό τέτοιες συνθήκες, οι χαμηλοί μισθοί και οι επισφαλείς όροι εργασίας είναι ακόμη πιο έντονοι για αυτές τις φροντίστριες (Gottschall, 2023). Ο ILO (2016) έχει υπογραμμίσει την ανάγκη τυποποίησης αυτού του τύπου οικιακής εργασίας μέσω ενός φάσματος προτάσεων πολιτικής που αφορούν ρυθμίσεις εργασίας, κάλυψη κοινωνικής ασφάλισης, ενημέρωση και κατάρτιση. Επίσης, η εξάρτηση πρακτικών της ΚΑΛΟ από την εθελοντική εργασία εγείρει σημαντικά ερωτήματα βιωσιμότητας των εγχειρημάτων που δραστηριοποιούνται στη φροντίδα (Matysiak, 2017).

Εν ολίγοις, τα επιχειρήματα κατά των Κοινών και της ΚΑΛΟ υπό την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι αβάσιμα. Εάν η αυτοδιαχείριση της κοινωνικής αναπαραγωγής θέλει να υπερβεί το επίπεδο μιας απλής στρατηγικής επιβίωσης —χωρίς να παραβλέπεται η ζωτική αυτή λειτουργία— η κρίσιμη πολιτική διάσταση έγκειται στη διερεύνηση και κριτική εξέταση διαφορετικών τρόπων οργάνωσης. Από αυτήν την οπτική, η διερεύνηση εναλλακτικών τρόπων οργάνωσης της παροχής (δημόσια παροχή, κοινοτική παροχή με δημόσια χρηματοδότηση, κοινοτική παροχή χωρίς κρατική χρηματοδότηση) αποτελούν κρίσιμα πολιτικά ερωτήματα που αναδεικνύουν τον εγγενή πολιτικό χαρακτήρα αυτών των προσεγγίσεων και πρακτικών. Από αυτήν την σκοπιά, μας ενδιαφέρει το ανολοκλήρωτο πρόταγμα του κοινωνικού κράτους προς μια καθολικότητα η οποία διασφαλίζει ταυτόχρονα: πρόσβαση, ποιότητα, λογοδοσία/επίβλεψη, συνέχεια.

Ο Πίνακας 5 επιχειρεί να συνθέσει όλες τις πτυχές της δυναμικής μετασχηματιστικής δυναμικής των πρακτικών ΚΑΛΟ στο πεδίο της φροντίδας ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας σε ένα ενιαίο αναλυτικό πλαίσιο. Οι στήλες αποτυπώνουν πιθανά πεδία στον μετασχηματισμό του συστήματος αναγκών φροντίδας ενώ οι γραμμές εξειδικεύουν τα επίπεδα ενδυνάμωσης ανά μέρος του οικοσυστήματος φροντίδας. Ο Πίνακας 5 στη συμπληρωμένη του μορφή παρουσιάζεται μόνο για λόγους παρουσίασης ως διερευνητικό εργαλείο το οποίο θα καθοδηγήσει την εμπειρική έρευνα (Πακέτο Εργασίας 3).

Πίνακας 5: Η μετασχηματιστική δυναμική της ΚΑΛΟ στη φροντίδα ΑΜΗ: ανάγκες και κοινωνικές σχέσεις

Ανάγκες Ενδυνάμωση	Ακάλυπτες ανάγκες (unmet)	Αόρατες Ανάγκες (invisible)	Τρόπος κάλυψης (need satisfier)	Τρόπος παροχής (provisioning system)
Λήπτες	Συνοδεία, αυτονομία, πληροφορίες	Συντροφιά, ενεργοποίηση, αναγνώριση εμπειρίας	Συντροφιά, συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις, πολιτισμική δημιουργία	Χρηματοδότηση από τον δήμο, χρηματοδότηση από ασφαλιστικά ταμεία ή/και συνδυασμός
Πάροχοι	Εργασιακή επισφάλεια, νομιμοποιητικά έγγραφα, επαγγελματική αναγνώριση, εκμάθηση γλώσσας	Προσωπικός χρόνος, κοινωνικοποίηση, φροντίδα οικογενειακού & συγγενικού δικτύου	Αύξηση μισθού Μείωση ωρών εργασίας Τυποποίησης η αδειών Συνδικαλιστικά δικαιώματα	Συνεταιρισμός εργαζομένων ή πολυσυμμετοχικός συνεταιρισμός, παραχώρηση ακίνητης και κινητής περιουσίας ΟΤΑ, προγραμματικές συμβάσεις, δημόσιες συμβάσεις κοινωνικής αναφοράς

Συντονιστές/ριες	Εμπιστοσύνη, ασφάλεια, υποστήριξη	Δυνατότητα μετακίνησης/απουσίας, επικέντρωση στη συναισθηματική σχέση	Πληροφόρηση, πρόσβαση σε δίκτυο παρόχων, οικονομική υποστήριξη	Πολυσυμμετοχικός συνεταιρισμός Σύλλογος υποστηρικτών/ριών τοπική επιτροπή
-------------------------	-----------------------------------	---	--	--

11. Τα Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας ως δρώντα υποκείμενα

Τα Άτομα Μεγαλύτερης Ηλικίας (ΑΜΗ) είναι φορείς δικαιωμάτων και υποχρεώσεων και άρα έχουν ικανότητα δικαίου από τη γέννησή μέχρι τον θάνατό τους, όπως ισχύει για κάθε ΦΠ (αρ. 34, 35 ΑΚ). Το ότι φέρουν ικανότητα δικαίου δεν σημαίνει απαραίτητα ότι είναι πάντα και δικαιοπρακτικά ικανά. Για να λογίζονται ως δικαιοπρακτικά ικανά θα πρέπει να μπορούν να καταρτίζουν νομικές πράξεις (δικαιοπραξίες), εξωτερικεύοντας τη βούλησή τους και αντιλαμβανόμενοι τις έννομες συνέπειες.

Ως ενήλικες (ΑΚ 127) τα ΑΜΗ είναι απολύτως ικανά για δικαιοπραξία. Ωστόσο, σε περίπτωση σωματικής, ψυχικής ή πνευματικής νόσου, η οποία επιδρά στην ικανότητα αντίληψης, το δικαστήριο, αναλόγως της βαρύτητας της νόσου, μπορεί να τα κηρύξει ως περιορισμένα ικανά ή ανίκανα δικαιοπρακτικά. Στην περίπτωση αυτή ο δικαστής διατάσσει την υποβολή σε καθεστώς επικουρικής δικαστικής συμπαράστασης, όπου χρειάζεται έγγραφη συναίνεση από τον δικαστικό συμπαραστάτη πριν την τέλεση δικαιοπραξιών ή τη διεξαγωγή δικών) (αρ. 1676 επ. ΑΚ) ή σε καθεστώς στερητικής δικαστικής συμπαράστασης, όπου αντιπροσωπεύονται από δικαστικό συμπαραστάτη για την τέλεση δικαιοπραξιών ή την διεξαγωγή δικών.

Για να συμμετέχουν τα ΑΜΗ σε μια έρευνα δεν χρειάζεται να είναι δικαιοπρακτικά ικανά. Με τη συμμετοχή τους αυτή δεν καταρτίζουν κάποια δικαιοπραξία. Απλώς δηλώνουν μονομερώς τη βούλησή τους, δηλαδή ότι συναινούν να συμμετέχουν στην εν λόγω έρευνα και στη συλλογή και επεξεργασία των προσωπικών τους δεδομένων (που θα παραχθούν μέσα από τη συμμετοχή τους) για λόγους ερευνητικούς. Η δήλωση αυτή, σε αντίθεση με μια δικαιοπραξία, δεν στοιχειοθετεί κάποια νομική δέσμευση για τον δηλούντα. Χωρίς όμως αυτή, δεν μπορεί να διεξαχθεί η έρευνα και δεν μπορεί η ερευνήτρια να συλλέξει και να επεξεργαστεί τα προσωπικά δεδομένα με σύννομο τρόπο. Ειδικότερα, σύμφωνα με το αρ. 4 παρ.11 του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων της ΕΕ «"συγκατάθεση" του υποκειμένου των δεδομένων' ορίζεται κάθε 'ένδειξη βουλήσεως, ελεύθερη, συγκεκριμένη, ρητή και εν πλήρει επιγνώσει, με την οποία το υποκείμενο των δεδομένων εκδηλώνει ότι συμφωνεί, με δήλωση ή με σαφή θετική ενέργεια, να αποτελέσουν αντικείμενο επεξεργασίας τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν».

Σε περίπτωση που η ηλικιωμένη δεν είναι σε θέση να παρέχει η ίδια συγκατάθεση, τότε θα εφαρμοστεί η εθνική νομοθεσία. Συνεπώς, αν βρίσκεται υπό καθεστώς δικαστικής συμπαράστασης, τότε θα ισχύσουν οι διατάξεις περί δικαστικής συμπαράστασης.

Πέραν όμως της νομικής διάστασης υπάρχει και μια ηθική διάσταση στη συμμετοχή των ΑΜΗ στην έρευνα. Με αφετηρία την προσέγγιση των συμμετεχόντων ως δρώντων υποκειμένων και όχι ως «αντικείμενου μελέτης», δεν επαρκεί η συγκατάθεση με νομικούς όρους, αλλά η προσθήκη και ηθικών όρων, ζητώντας τη συναίνεση του ίδιου του υποκειμένου ακόμη και όταν αυτό έχει περιορισμένη ικανότητα να την παρέχει. Συνεπώς, στην περίπτωση που ο συμμετέχων βρίσκεται σε καθεστώς δικαστικής συμπαράστασης ζητείται τόσο η συγκατάθεση του δικαστικού συμπαραστάτη (νομικός όρος) όσο και του ίδιου του συμμετέχοντα (ηθικός όρος). Σε περίπτωση που ο ίδιος ο συμμετέχων αρνηθεί τότε η άρνηση αυτή υπερτερεί έναντι της συγκατάθεσης του δικαστικού συμπαραστάτη και έτσι δεν συμμετέχει στη έρευνα. Η ικανότητα συμμετοχής και

συναίνεσης τεκμαίρεται ότι υφίσταται μέχρι να διαπιστωθεί το αντίθετο στα πλαίσια της ερευνητικής διαδικασίας (μαχητό τεκμήριο ικανότητας). Αυτή η προσέγγιση έχει στον πυρήνα της την ενδυνάμωση του υποκειμένου και τη θέση του στο επίκεντρο της ερευνητικής διαδικασίας, ακολουθώντας τις τέσσερις αρχές των Beauchamp και Childress (2001): αυτονομία, μη βλάβη, κοινωνική ωφέλεια και δικαιοσύνη, και υιοθετώντας έτσι ένα δεοντολογικό πλαίσιο για την κοινωνική έρευνα με ΑΜΗ, που προάγει τη συμπερίληψη κι όχι τον αποκλεισμό τους από τις έρευνες που τους αφορούν και στις οποίες κατά κανόνα υπο-εκπροσωπούνται (Evans et al., 2020).

Στο πλαίσιο αυτό, η ικανότητα συγκατάθεσης και συμμετοχής στην έρευνα δεν αντιμετωπίζεται μέσα από ένα δίπολο: «ικανός/ανίκανος». Αντιθέτως λογίζεται ως μια δυναμική κατάσταση με διαβαθμίσεις μεταξύ των δύο άκρων. Οι διαβαθμίσεις αυτές επηρεάζονται όχι μόνο από ενδογενείς παράγοντες (όπως γνωστικά προβλήματα, απώλεια μνήμης, περιορισμένη ακοή και όραση), αλλά και εξωγενείς παράγοντας με προεξάρχοντα τον τρόπο που η ερευνήτρια αλληλεπιδρά με τον συμμετέχοντα, που μπορεί να διευκολύνει την κατανόηση και να ενθαρρύνει τη συμμετοχή ή αντίστοιχα να αποτρέψει τη συμμετοχή του (Altawalbeh et al., 2020, Sanjari et al., 2014). Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι η ερευνητική ομάδα οφείλει να λάβει τα δέοντα μέτρα για να δημιουργήσει ένα ασφαλές περιβάλλον συμμετοχής υιοθετώντας κατάλληλες στρατηγικές επικοινωνίας και εργαλεία κατανόησης που ενθαρρύνουν και στηρίζουν τον συμμετέχοντα να εκφραστεί όσο το δυνατόν πιο άμεσα και αδιαμεσολάβητα. Παραδείγματα τέτοιων πρακτικών είναι:

- χρήση απλής γλώσσας καθόλη τη διάρκεια της συνέντευξης,
- συχνές επαναλήψεις βασικών σημείων,
- παρουσία οικείων προσώπων, όπου αυτό είναι αναγκαίο (μελών οικογένειας),
- επαναξιολόγηση της συναίνεσης καθ' όλη τη διάρκεια της συμμετοχής.

Η συναίνεση, επομένως, δεν σηματοδοτεί μια στιγμιαία κατάσταση, αλλά αποτελεί μια διαρκή, συνεχή και δυναμική διαδικασία που διατρέχει τη σχέση του συμμετέχοντα με την ερευνήτρια για όσο διαρκεί η εμπειρική έρευνα (Klykken, 2021). Με τον τρόπο αυτό, διευκολύνεται η συμμετοχή ακόμη και εκείνων που θεσμικά δεν θεωρούνται «ικανοί», εφόσον διασφαλίζεται η κατανόηση, η αξιοπρέπεια και η προστασία τους. Έτσι, η ίδια η έρευνα μετατρέπεται σε πράξη φροντίδας του υποκειμένου: μια διαδικασία όπου η γνώση συν-παράγεται, το υποκείμενο καθίσταται ορατό και η φροντίδα επανανοηματοδοτείται ως μια διαδικασία χειραφετική.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abram, S., Bernhardt, F., Flückiger, N., Hofstetter, J. L., & Maaroufi, M. (2025). Cooking, caring, and commoning: Grassroots community kitchens across five European cities. *Urban Planning*, 10.

Adam, S. (2018). Social and solidarity economy and the crisis: Challenges from the public policy perspective. *East West Journal of Economics and Business*, XXI (1–2), 89–102.

Adam, S. (2019). Legal innovations for the social and solidarity economy: The case of Greece. *International Journal of Cooperative Law*, 2, 55–67.

Adam, S. (2025). Social reproduction within, outside and beyond capitalism: The role of prefigurative politics. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 45, 51–76.

Adam, S. (forthcoming). Exploring human needs in the degrowth discourse: Dissecting assumptions and challenging distinctions. *Degrowth Journal*.

Almeida, V., Barata, M. J., & Daniel, F. (2022). The impact of crisis and austerity on long-term care for older people in Portugal – An analysis based on the experiences of social workers in private institutions for social solidarity. *Journal of Social Service Research*, 48(1), 108–119. <https://doi.org/10.1080/01488376.2021.1969313>

Altawalbeh, S. M., Alkhateeb, F. M., & Attarabeen, O. F. (2020). Ethical issues in consenting older adults: Academic researchers and community perspectives. *Journal of Pharmaceutical Health Services Research*, 11(1), 25–32. <https://doi.org/10.1111/jphs.12327>

Ambrosini, M., & Hajer, M. H. J. (2023). *Irregular migration: IMISCOE short reader*. Springer Nature. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-031-30838-3#back-to-top>

Aulenbacher, B., Décieux, F., & Riegraf, B. (2018). The economic shift and beyond: Care as a contested terrain in contemporary capitalism. *Current Sociology*, 66(2), 517–530. <https://doi.org/10.1177/0011392118765257>

Aslanidou, V., et al. (2025). *Loneliness, support, and care models in Greece: A cross-sectional study*. PMC. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC12317661>

Baines, D., & Daly, T. (2021). Borrowed time and solidarity: The multi-scalar politics of time and gendered care work. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 28(2), 385–404. <https://doi.org/10.1093/sp/jxz017>

- Bakker, I., & Gill, S. (2003). Ontology, method, and hypotheses. In I. Bakker & S. Gill (Eds.), *Power, production and social reproduction: Human in/security in the global political economy* (pp. 17–41). Palgrave Macmillan.
- Baltes, P. B., & Baltes, M. M. (1990). Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. In P. B. Baltes & M. M. Baltes (Eds.), *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences* (pp. 1–34). Cambridge University Press.
- Baraitser, L. (2017). *Enduring time*. Bloomsbury Publishing.
- Baraitser, L. (2018). Postmaternal, postwork and the maternal death drive. In *Refiguring the postmaternal* (pp. 11–27). Routledge.
- Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2001). *Principles of biomedical ethics* (5th ed.). Oxford University Press.
- Bengtson, V. L., & Schaie, K. W. (Eds.). (1999). *Handbook of theories of aging*. Springer Publishing Company.
- Bengtson, V. L., Gans, D., Putney, N. M., & Silverstein, M. (Eds.) (2009). *Handbook of Theories of Aging* (2nd ed.). Springer Publishing Company.
- Benston, M. (1997 [1969]). The political economy of women’s liberation. In R. Hennessy & C. Ingraham (Eds.), *Materialist feminism: A reader in class, difference, and women’s lives* (pp. 17–23). Routledge.
- Benería, L. (2008). The crisis of care, international migration, and public policy. *Feminist Economics*, 14(3), 1–21. <https://doi.org/10.1080/13545700802081984>
- Bettio, F., Simonazzi, A., & Villa, P. (2006). Change in care regimes and female migration: The ‘care drain’ in the Mediterranean. *Journal of European Social Policy*, 16(3), 271–285. <https://doi.org/10.1177/0958928706065598>
- Bezanson, K. (2006). *Gender, the state, and social reproduction: Household insecurity in neo-liberal times*. University of Toronto Press.
- Biggs, S., & Powell, J. L. (2001). A Foucauldian analysis of old age and the power of social welfare. *Journal of Aging & Social Policy*, 12(2), 93–112. https://doi.org/10.1300/J031v12n02_06
- Birren, J. E., & Bengtson, V. L. (Eds.). (1988). *Emergent theories of aging*. Springer Publishing Company.
- Bhattacharya, T. (2017a). Introduction: Mapping social reproduction theory. In T. Bhattacharya (Ed.), *Social reproduction theory: Remapping class, recentering oppression* (pp. 1–28). Pluto Press.

- Bhattacharya, T. (2017b). How not to skip class: Social reproduction of labor and the global working class. In T. Bhattacharya (Ed.), *Social reproduction theory: Remapping class, recentring oppression* (pp. 29–60). Pluto Press.
- Bhattacharya, T., Farris, S., & Ferguson, S. (2022). Social reproduction feminisms. In B. Skeggs, S. R. Farris, A. Toscano, & S. Bromberg (Eds.), *The SAGE handbook of Marxism, Vol. 3* (pp. 45–67). SAGE Publications Ltd.
- Bjorksten, J. (1968). The crosslinkage theory of aging. *Journal of the American Geriatrics Society*, 16(4), 408–427. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.1968.tb02821.x>
- Blackberry, I., et al. (2025). What is the care economy? A scoping review on current evidence, challenges, facilitators and future opportunities. *Frontiers in Public Health*, 13, 1540009.
- Bollier, D., & Helfrich, S. (Eds.). (2012). *The wealth of the commons: A world beyond market and state*. Levellers Press.
- Brenner, J., & Laslett, B. (1991). Gender, social reproduction, and women's self-organization: Considering the U.S. welfare state. *Gender & Society*, 5(3), 311–333.
- Caffentzis, G., & Federici, S. (2014). Commons against and beyond capitalism. *Community Development Journal*, 49, i92–i105.
- Calasanti, T. (2010). Gender relations and applied research on aging. *The Gerontologist*, 50(6), 720–734. <https://doi.org/10.1093/geront/gnq085>
- Collins, J. L. (2019). Women and the environment: Social reproduction and sustainable development. In R. S. Gallin & A. Ferguson (Eds.), *The women and international development annual, Volume 2*. Routledge.
- Dalla Costa, M. (1972). Women and the subversion of the community. In *The Commoner* (2012), *Care work and the commons*, 15. <https://thecommoner.org/back-issues/issue-15-winter-2012/>
- Davis, A. Y. (1981). *Women, race & class*. Vintage.
- De Angelis, M. (2007). *The beginning of history: Value struggles and global capital*. Pluto Press.
- De Angelis, M. (2017). *Omnia sunt communia: On the commons and the transformation to postcapitalism*. Zed Books.
- De'Ath, A. (2018). Gender and social reproduction. In B. Best, W. Bonefeld, & C. O'Kane (Eds.), *The SAGE handbook of Frankfurt School critical theory* (pp. 1534–1550). SAGE Publications.
- Del Re, A. (2015). Collective spaces. *Viewpoint Magazine*. <https://viewpointmag.com/2015/10/31/collective-spaces/>

- Dengler, C., & Lang, M. (2022). Commoning care: Feminist degrowth visions for a socio-ecological transformation. *Feminist Economics*, 28(1), 1–28.
- Dengler, C., Völkle, H., & Ware, S. (2025). Time and space for social-ecological transformation: Care-full commoning in and beyond the ecofeminist city. *Environmental Politics*, 34(5), 861–881.
- Dowling, E. (2021). *The care crisis: What caused it and how can we end it?* Verso.
- Doyle Griffiths, K. (2020). Labor valorization and social reproduction: What is valuable about the labor theory of value? *CLCWeb: Comparative Literature and Culture*, 22(2).
- Estes, C. L., & Binney, E. A. (1989). The biomedicalization of aging: Dangers and dilemmas. *Gerontologist*, 29(5), 587–596. <https://doi.org/10.1093/geront/29.5.587>
- Estes, C.L. & Biggs, S. & Phillipson, C.(2003). *Social theory, social policy and ageing. A critical introduction*. Open University Press.
- Evans, C. J., Yorganci, E., Lewis, P., Higginson, I. J., Yi, D., Blandford, A., et al. (2020). Processes of consent in research for adults with impaired mental capacity nearing the end of life: Systematic review and transparent expert consultation (MORECare_Capacity statement). *BMC Medicine*, 18, 221. <https://doi.org/10.1186/s12916-020-01654-2>
- European Commission. (2024). *The demographic situation in the EU: Trends and projections*. Brussels: European Commission.
- Eurostat. (2024). *Population projections by age and sex*. Luxembourg: European Commission.
- Farris, S. R. (2025). Towards a critique of care fetishism: Social reproduction feminism and the ethics of care. *Feminist Theory*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/14647001251376299>
- Farris, S. R., & Marchetti, S. (2017). From the commodification to the corporatization of care: European perspectives and debates. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 24(2), 109–131. <https://doi.org/10.1093/sp/jxx003>
- Federici, S. (1974). Wages against housework. In *The Commoner* (2012), *Care work and the commons*, 15. <https://thecommoner.org/back-issues/issue-15-winter-2012/>
- Federici, S. (2019a). Social reproduction theory: History, issues and present challenges. *Radical Philosophy*, 204, 55–57.
- Federici, S. (2019b). *Re-enchanting the world: Feminism and the politics of the commons*. PM Press.
- Ferguson, S. (2016). Intersectionality and social-reproduction feminisms. *Historical Materialism*, 24(2), 38–60.

Ferguson, S. (2020). *Women and work: Feminism, labour and social reproduction*. Routledge.

Fernandes, M., Lupo, L., Benya, A., Dedeoğlu, S., Mezzadri, A., & Prügl, E. (2023). Social reproduction, women's labour and systems of life: A conversation. *Dialogues in Human Geography*, 13(3), 473–483. <https://doi.org/10.1177/20438206231164983>

Ferrucci, L., Gonzalez-Freire, M., Fabbri, E., Simonsick, E., Tanaka, T., Moore, Z., et al. (2019). Measuring biological aging in humans: a quest. *Aging cell*, 19(2), <https://doi.org/10.1111/acel.13080>

Fisher, B., & Tronto, J. C. (1990). Toward a feminist theory of caring. In E. K. Abel & M. K. Nelson (Eds.), *Circles of care: Work and identity in women's lives* (pp. 35–62). State University of New York Press.

Folbre, N. (1995). Holding hands at midnight: The paradox of caring labor. *Feminist Economics*, 1(1), 73–92.

Fortunati, L. (1995 [1981]). *The arcane of reproduction: Housework, prostitution, labor and capital*. Autonomedia.

Fraser, N. (2017). Crisis of care? On the social-reproductive contradictions of contemporary capitalism. In T. Bhattacharya (Ed.), *Social reproduction theory: Remapping class, recentring oppression*. Pluto Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt1vz494j>

Fraser, N. (2023). *Cannibal capitalism: How our system is devouring democracy, care, and the planet—and what we can do about it*. Verso.

Gawande, A. (2014). *Being mortal: Medicine and what matters in the end*. Metropolitan Books/Henry Holt and Company.

Gemy, E., & Feta, B. (2025). Migration trends in Greece: Key developments and challenges in 2023–2024 (Working Paper No. 131). Hellenic Foundation for European & Foreign Policy (ELIAMEP). <https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2025/03/Working-paper-131-SOPEMI-1.pdf>

Generation 2.0, & SolidarityNow. (2025). *Revealing the unseen: Vulnerable migrant workers*. https://www.solidaritynow.org/wp-content/uploads/2025/02/Joint-Research_Revealing-the-Unseen-ENG.pdf

Girald, J. P. (2022). Health and care sector and the social and solidarity economy (UNTFSSSE Knowledge Hub Draft Paper Series). <https://knowledgehub.unsse.org/knowledge-hub/health-and-care-sector-and-the-social-and->

Girald, J. P. (2023). Health and care sector. In I. Yi et al. (Eds.), *Encyclopedia of the social and solidarity economy* (pp. 240–247). Edward Elgar Publishing. <https://www.e-elgar.com/shop/gbp/encyclopedia-of-the-social-and-solidarity-economy-9781803920917.html>

Gonidakis, S., & Longo, V. D. (2009). Programmed longevity and programmed aging theories. Στο V. Bengtson, M. Silverstein, N. Putney & D. Gans (Eds.), *Handbook of theories of aging*, (215–228). Springer.

Gonzalez, M., & Neton, J. (2014). The logic of gender: On the separation of spheres and the process of abjection. In A. Pendakis, J. Diamanti, N. Brown, J. Robinson, & I. Szeman (Eds.), *The contemporary Marxist theory: A reader* (pp. 149–174). Bloomsbury.

Gottschall, K. (2023). The interaction of gender regimes and long-term care provision across Europe: Ambivalent intersections of gender, class and ethnicity. *Women's Studies International Forum*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102745>

Guérin, I., Hillenkamp, I., & Verschuur, C. (2021a). Social reproduction: A key issue for feminist solidarity economy. In C. Verschuur, I. Guérin, & I. Hillenkamp (Eds.), *Social reproduction, solidarity economy, feminisms and democracy: Latin America and India*. Cham, Palgrave Macmillan.

Guérin, I., Hillenkamp, I., & Verschuur, C. (2021b). Solidarity economy under a feminist lens: A critical and possibilist analysis. In C. Verschuur, I. Guérin, & I. Hillenkamp (Eds.), *Social reproduction, solidarity economy, feminisms and democracy: Latin America and India*. Cham, Palgrave Macmillan.

Hall, S. M. (2020). Social reproduction as social infrastructure. *Soundings*, 76, 82–94.

Hankivsky, O. (2014). Rethinking care ethics: On the promise and potential of an intersectional analysis. *American Political Science Review*, 108(2), 252–264. <https://doi.org/10.1017/S0003055414000094>

Harman, D. (1956). Aging: A Theory Based on Free Radical and Radiation Chemistry. *Journal of Gerontology*, 11(3), 298–300. <https://doi.org/10.1093/geronj/11.3.298>

Hayflick, L. (1982). How and Why We Age. *Experimental Gerontology*, 33, 639–653. [https://doi.org/10.1016/s0531-5565\(98\)00023-0](https://doi.org/10.1016/s0531-5565(98)00023-0)

He, Q. F., Chen, X. Y., Cai, J. Y., et al. (2025). Moral conflicts in home-based care: A meta-synthesis of qualitative research. *BMC Medical Ethics*, 26, 157. <https://doi.org/10.1186/s12910-025-01303-4>

Hester, H., & Stronge, W. (2025). *Post-work: What it is, why it matters and how we get there*. Bloomsbury Publishing.

Hochschild, A. R. (2014). Global care chains and emotional surplus value. In D. Engster & T. Metz (Eds.), *Justice, politics and the family* (pp. 130–146). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315633794-21>

ILO (2016). Formalizing domestic work. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_536998.pdf

ILO (2022). *Social and solidarity economy: A pathway to sustainable development*. Geneva: ILO.

iCareCoops. (2017). Change your world with iCareCoops (Foundation guide). <https://svenskkooperation.se/wp-content/uploads/2018/01/icc-foundation-guide-web-en-1.0.pdf>

Jaffe, A. (2020). *Social reproduction theory and the socialist horizon: Work, power and political strategy*. Pluto Press.

Jetté, C., Vaillancourt, Y., & Lenzi, C. (2023). Care and home support services. In I. Yi et al. (Eds.), *Encyclopedia of the social and solidarity economy* (pp. 187–193). Edward Elgar Publishing. <https://www.elgaronline.com/display/book/9781803920924/book-part-9781803920924-38.xml>

Katz, C. (2001). Vagabond capitalism and the necessity of social reproduction. *Antipode*, 33, 709–728.

Klykken, F. H. (2021). Implementing continuous consent in qualitative research. *Qualitative Research*, 22(5), 795–810. <https://doi.org/10.1177/146879412111014366>

Kotsadam, A. (2011). Does informal eldercare impede women's employment? The case of European welfare states. *Feminist Economics*, 17(2), 121–144. <https://doi.org/10.1080/13545701.2011.566587>

Laville, J.-L. (2010). The social and solidarity economy: A global perspective. *International Journal of Social Economics*, 37(5), 371–382.

Laville, J.-L., & Eynaud, P. (2019). Rethinking social enterprise through philanthropic and democratic solidarities. In P. Eynaud, J.-L. Laville, L. dos Santos, S. Banerjee, F. Avelino, & L. Hulgård (Eds.), *Theory of social enterprise and pluralism: Social movements, solidarity economy, and global south*. Routledge.

Lee, C. S., Tan, J. S. Y., Goh, S. Y., Ho, K. H. M., Chung, R. Y., Chan, E. Y., et al. (2025). Experiences of live-in migrant caregivers providing long-term care for older adults at home: A qualitative systematic review and meta-ethnography. *International Journal of Nursing Studies*, 164, 105019. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/39965464/>

Lebowitz, M. A. (1991). *Beyond capital: Marx's political economy of the working class*. Palgrave-Macmillan.

- Linebaugh, P. (2008). *The Magna Carta manifesto: Liberties and commons for all*. Berkeley, University of California Press.
- Lyberaki, A. (2011). Migrant women, care work, and women's employment in Greece. *Feminist Economics*, 17(3), 103–131. <https://doi.org/10.1080/13545701.2011.583201>
- Marques, J. S. (2014). Social and solidarity economy: Between emancipation and reproduction. UNRISD Occasional Paper: Potential and Limits of Social and Solidarity Economy, No. 2, Geneva: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).
- Matysiak, I. (2017). Elderly people as key actors behind social innovations in rural areas: Examples of care cooperatives in the Netherlands. *Acta Innovations*, 24, 30–37. https://www.actainnovations.com/index.php/pub/article/view/24_4
- Mezzadri, A. (2019). On the value of social reproduction: Informal labour, the majority world and the need for inclusive theories and politics. *Radical Philosophy*, 204, 33–41.
- Milczarek-Desai, S., & Sklar, T. (2023). Immigrant workers' voices as catalysts for reform in the long-term care industry. *Arizona State Law Journal*, 55, 891–949. https://arizonastatelawjournal.org/wp-content/uploads/2023/12/Milczarek-Desai_55.3_Pub.pdf
- Mol, A. (2008). *The logic of care: Health and the problem of patient choice*. Routledge.
- Monteith, W. (2025). Reworlding antiwork politics. *Antipode*, 57(3), 1062–1082.
- Monticelli, L. (2021). On the necessity of prefigurative politics. *Thesis Eleven*, 167(1), 99–118.
- Murtagh, B. (2017). Ageing and the social economy. *Social Enterprise Journal*, 13(3), 216–233. <https://doi.org/10.1108/SEJ-02-2017-0009>
- Munro, K. (2019). 'Social reproduction theory,' social reproduction, and household production. *Science & Society*, 83(4), 451–468. <https://doi.org/10.1521/isis.2019.83.4.451>
- Nadasen, P. (2023). *Care: The highest stage of capitalism*. Haymarket Books.
- Notes from Below. (2025). *Hammering the sky: Collective action in care (Issue 25)*. <https://notesfrombelow.org/>
- Nummijoki, J., & Engeström, Y. (2010). Towards co-configuration in home care of the elderly: Cultivating agency by designing and implementing the mobility agreement. In H. Daniels, A. Edwards, Y. Engeström, T. Gallagher & S. R. Ludvigsen (Eds.), *Activity theory in practice: Promoting learning across boundaries and agencies* (pp. 49–71). Routledge.
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press.

- Rey-Araújo, P. M. (2023). Social reproduction theory and the capitalist ‘form’ of social reproduction. *New Political Economy*, 29(3), 432–446.
- Riley, M. W., & Riley, J. W., Jr. (1994). Age integration and the lives of older people. *The Gerontologist*, 34(1), 110–115. <https://doi.org/10.1093/geront/34.1.110>
- Rosenfeld, S. A. (2021). Consider the caregivers: Reimagining labor and immigration law to benefit home care workers and their clients. *Boston College Law Review*, 62, 315–355. <https://bclawreview.bc.edu/articles/77/files/639ad307bff41.pdf>
- Rosina, M. (2024). Criminalising migration: The vicious cycle of insecurity and irregularity. *Social Sciences*, 13(10), 529. <https://doi.org/10.3390/socsci13100529>
- Ruiz Cayuela, S., & García-Lamarca, M. (2023). From the squat to the neighbourhood: Popular infrastructures as reproductive urban commons. *Geoforum*, 144, 103807.
- Sanchez, I. G. (2023). Care commons: Infrastructural (re)compositions for life sustenance through yet against regimes of chronic crisis. *Urban Studies*, 60 (12), 2456–2473.
- Sanjari, M., Bahramnezhad, F., Fomani, F. K., Shoghi, M., & Cheraghi, M. A. (2014). Ethical challenges of researchers in qualitative studies: The necessity to develop a specific guideline. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 7, Article 14. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC4263394/>
- Silberzahn, L. (2024). Care, ecology, and the crisis of eco-social reproduction: Politicizing more-than-human care. *Hypatia*, 39(4), 711–731. <https://doi.org/10.1017/hyp.2024.16>
- Stark, S. (2005). Gender, care, and employment: The experience of older women. *European Journal of Social Work*, 8(4), 345–358. <https://doi.org/10.1080/13691450500303387>
- Stumpf, J. P. (2006). The crimmigration crisis: Immigrants, crime and sovereign power. *American University Law Review*, 56(2), 367–419. <https://digitalcommons.wcl.american.edu/aulr/vol56/iss2/3>
- Triantafillou, J., Mestheneos, E., Prouskas, C., Goltsi, V., Kontouka, S. & Loukissis, A. (2006). The national survey report for Greece: EUROFAMCARE – Services for supporting family carers of dependent older people in Europe: Characteristics, coverage and usage. http://www.uke.uni-hamburg.de/extern/eurofamcare/documents/deliverables/nasure_el.pdf
- Tronto, J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York University Press.
- Utting, P. (2015). *Social and solidarity economy: A pathway to sustainable development*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).

Velotti, L., & Cigna, L. M. (2024). The caring classes: A socio-demographic and occupational analysis of caring values. *The Sociological Review*, 72(6), 1211–1239.

Vogel, L. (2013 [1983]). *Marxism and the oppression of women: Toward a unitary theory*. Brill.

Weeks, K. (2011). *The problem with work: Feminism, Marxism, antiwork politics, and postwork imaginaries*. Duke University Press.

World Health Organization (WHO) (2002). *Active Ageing: a policy framework*. <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/0418705f-1c82-4fe2-82d6-d4faee89dfa0/content>

World Health Organization (WHO) (2015). *World report on ageing and health*. <https://www.who.int/publications/i/item/9789241565042>

World Health Organization (WHO) (2020). Decade of Healthy Ageing: Baseline Report. <https://www.who.int/publications/b/56512>

World Health Organization, Regional Office for Europe (2024). State of long-term care in Greece. <https://www.who.int/europe/publications/i/item/WHO-EURO-2024-10369-50141-75518>

World Health Organization (WHO) (2025). *Ageing and health*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>

Yeates, N. (2012). Global care chains: A state-of-the-art review and future directions in care transnationalization research. *Global Networks*, 12(2), 135–154. <https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2012.00344>

Zechner, M. (2022). Childcare commons: Feminist subversions of community and commune in Barcelona. *ephemera*, 22(2), 19–49.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αιτιολογική Έκθεση. (2025). *Αναμόρφωση πλαισίου και διαδικασιών επιστροφών πολιτών τρίτων χωρών – Λοιπές ρυθμίσεις του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου*. https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=08fe95f6-b738-4f56-93e8-b33301039814

Αστικός Κώδικας, Άρθρα 34, 35 και 1676.

Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων της ΕΕ, αρ. 4 παρ. 11.

Έμκε-Πουλοπούλου Ή. (1983). Δημογραφική γήρανση στην Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 49, 35–51. <https://doi.org/10.12681/grsr.180>

Έμκε-Πουλοπούλου, Η. (1999). *Ελληνες ηλικιωμένοι πολίτες: Παρελθόν, παρόν & μέλλον*. Αθήνα: Έλλην.

Ένωση Διοικητικών Δικαστών. (2025, Αύγουστος 28). *Υπόμνημα 1140 επί του νομοσχεδίου με τίτλο “Αναμόρφωση πλαισίου και διαδικασιών επιστροφών πολιτών τρίτων χωρών – Λοιπές ρυθμίσεις του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου”*. <https://www.edd.gr/index.php/currentaffairs/memos/455-ypomnima-enosis-dioikitikon-dikaston-gia-metanastefiko-nomosxedio>

Federici, S. (2020). *Το σημείο μηδέν της επανάστασης. Οικιακή εργασία, αναπαραγωγή και φεμινιστικός αγώνας*. Angelus Novus

Η Κολεκτίβα της Φροντίδας. (2021). *Το Μανιφέστο της Φροντίδας*. Εκδόσεις Ροπή.

Hooyman, N., & Kiyak, H. A. (2023). *Κοινωνική Γεροντολογία: Μια διεπιστημονική προσέγγιση για τους επαγγελματίες υγείας και κοινωνικής φροντίδας*. Gotsis Εκδόσεις.

Καραμεσίνη, Μ. (Επιμ.) (2025). *Το ελληνικό σύστημα φροντίδας ηλικιωμένων αντιμέτωπο με τη δημογραφική γήρανση. Οι προκλήσεις της συμπεριληπτικότητας και της ισότητας των φύλων*. Εκδόσεις Τόπος

Κοτζαμάνης, Β., Μαράτου-Αλιπράντη, Λ., Τεπέρογλου, Α., & Τζωρτζοπούλου, Μ. (επιμ.). (1996). *Γήρανση και κοινωνία: Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου ΕΚΚΕ*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Κοτζαμάνης, Β. (2021). *Δημογραφικές εξελίξεις και προκλήσεις*. ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ

Κούκη, Χ., Μαλαμίδης, Χ., & Χατζηδάκης, Α. (2024). *Η κοινωνική οργάνωση της φροντίδας στην Ελλάδα*. Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ. https://gr.boell.org/sites/default/files/2024-12/02_care.pdf

Μουσούρου, Ε. (2002). *Οικογένεια και Κράτος Πρόνοιας: Τάσεις και προοπτικές*. Στο Λ.Μαράτου Αλιπραντη (επιμ.), *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη* (23-33). Gutenberg

Ουζούνη, Δ. (2020). *Ο μετανάστης ως θύμα και ως θύτης του εγκλήματος: Μια εγκληματολογική προσέγγιση* (Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Νομική Σχολή). <https://ikee.lib.auth.gr/record/319261>

Φαρδούλη, Α. (2021). *Πρόσφυγες και εγκληματικότητα* (Διδακτορική διατριβή, Νομική Σχολή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης). https://repo.lib.duth.gr/jspui/bitstream/123456789/17104/4/FardouliA_2021.pdf

Διαδικτυακές Πηγές

<https://www.timafoundation.org/el/third-age/>

<https://www.uke.de/extern/eurofamcare>

<https://ypergasias.gov.gr/koinoniki-asfalisi/syntaxeis/kyria-syntaxi/>